

DOSYA/DERLEME

ÇOCUKLUĞUN SOSYAL TARİHİ BAZI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Kemal İNAL*

Özet

Çocuk ve çocukluğun sosyal tarihi, çok farklı sosyal değişkenler çerçevesinde incelenebilir. Eğitim, çocuk işçiliği ya da emeği, nüfus ve sağlık, yemek kültürü, sınıfsal hat, cinsellik, bu değişkenlerin içinde temsil niteliği yüksek olmak gibi bir özelliğe sahiptir. Bu değişkenler açısından çocuk ve çocukluk, uzun sosyal tarihi içinde geçmişten günümüze benzer problemleri yaşamaya devam etmektedir. Buna göre çocuklar ve çocukluk, yetişkinlerin yarattıkları sorunlarla baş edememekte; devlet, piyasa, medya, aile gibi kurumlar tarafından araçsallaştırılmayla karşılaşmaktadır. Geçmişte ataerkil kültürden başka kölelik ve baskıcı din kurumu, günümüzde ise bir bütün olarak küresel kapitalizm, yoksul ve yoksun çocukları sömürmektedir. Çocukluğun sosyal tarihi, öncelikle yoksul ve yoksun çocuklar üzerinde odaklaşmalıdır, çünkü kapitalizmin yol açtığı sorunlar, öncelikle bu çocukları hedef almaktadır.

Giriş ve problem

Çocuğun kendine özgü dünya, dönem/çağ ve kültürünü ifade etmekte kullanılan çocukluğun (*childhood*, *enfance*) uzun yüzyıllara dayanan sosyal tarihini inceleme işi, birçok faktör, kavram ve düşüncenin eşliğinde yapılabilir. Genel bir muhasebe için yapılacak tarihsel

(değişken), bağlamsal (belli bir mekana/zamana özgü) ve olgusal (verisel) bir değerlendirmede elbette çocuğu ve çocukluğu ilgilendiren çeşitli boyutlar söz konusu olabilir. İktisadi, eğitsel, dini, ailevi, ideolojik, siyasi vb. değerlendirmeler çerçevesinde geniş bir tarihi geçmiş, tartışmalı bağlamlar ve çelişik olgularla karşılaşmak, konunun ne derece zengin olduğunu gösterir. Bu bağlamda çocuk(luk), iktidar ilişkileri, oyun(cak), reklam-medya, piyasa, popüler kültür, kimlik, okul, cinsellik, isim, giyim, beslenme gibi çok farklı özellik ya da tikellikler içinde ele alınabilir. Çocuk yetiştirmeden evlat edinmeye, çocuk kaçırmadan çocuk fuhuşu ve dilencililiğine, çocuk emeğinden çocuk yoksulluğuna, günahkar-mistik ve geleneksel çocuk anlayışından çocu(klu)ğun küreselleşmesine değin bir dolu konu, çocuk ve çocukluğun yüzyılları içinde ele alınabilecek sosyal tarih değişkenleri ya da parametreleri olabilir. Elbette tüm bu sosyal tarih incelemeleri bazı felsefi görüşler (Locke'cu Protestan çocuk anlayışı, Rousseau'cu doğal çocuk fikri, Kant'çı entelektüel yaklaşım vb), akımlar (Aydınlanma, Rönesans, Romantizm, Sosyalizm, Feminizm, Çocuk Hakları Hareketi vb), teorik yaklaşımlar (Marksizm, Yorumculuk, İşlevselcilik, Yapısöküm vb) ve süreçler (demokratikleşme, modernleşme, liberalleşme, küreselleşme vb) çerçevesinde gerçekleştirilebilir. Ya da tarihsel süreci ortadan ikiye ayıran liberal modernleşme yaklaşımlarının yaptığı gibi gelenek-modernlik ikiliği (duality) içinde kalınarak çocuk ve çocukluğun geçmişten ya da "gerilik"ten (gelenek, muhafazakarlık, gericilik, itaat, boyun eğme vb) "ileri"ye (modernlik, demokratiklik, ilericilik, katılım, eşitlik vb) doğru olan değişimini

*Doç. Dr., Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü

belirlemek için düz (lineer) bir çizgiden sapmaksızın iyimser bir değerlendirmeye gidilebilir; çocuğun başta Batılı toplumlar olmak üzere geniş coğrafyalarda liberal (yani "demokratik") değerler sayesinde giderek daha çok bağımsızlaştığı, yaratıcılık kazandığı, hak ve özgürlüklere sahip olduğu, daha az ihmal ve istismar edildiği, refahtan daha çok pay aldığı, daha iyi eğitildiği, kimliğini kendi başına özgürce kurabildiği, topluma katılım kanallarını daha etkin kullanabildiği savları ileri sürülebilir.

Kuşkusuz, hangi yaklaşım kullanılırsa kullanılsın, çocuk ve çocukluğa ilişkin sosyal bir tarih çözümlemesi ya da tarihsel sosyoloji denemesinde mutlaka sorulması gereken bazı sorular vardır: Çocuk, yetişkinlere, kurumlara, piyasaya, popüler kültüre vb. giderek daha çok bağımlılaşmakta mıdır yoksa tersi bir süreç mi gerçekleşmektedir? Çocuk, günümüz toplumlarının gündelik hayatında, teoride, felsefede, medya programlarında, (s)imgesel çalışmalarda yetişkinliğe göre nerede ve nasıl konumlan(dırıl)maktadır? Çocukluğun artık yetişkinlikten tümüyle farklı, ayırı, kendine özgü, bağımsız, naif, alkışlanan, mutlak anlamda değerli bir dünyası var mıdır? Yetişkinlik ile çocukluk nerelerde ayrılmakta, kesişmekte, iç içe geçmektedir? Ayrılık ya da kesişmenin görünüşleri nelerdir? Çocukluk ile yetişkinliğin iç içe geçmesi, yeni bir kategori olan "yetişkin-çocuk"un (Postman, 1995) ortaya çıkması, iyi mi yoksa kötü müdür? Çocu(klu)ğun bugün geldiği nokta itibarıyla konumu hakkında üzölmeli mi yoksa sevinmeli miyiz? Başka sorular da sorulabilir: Batı menşeli çoğu kaynağın ileri sürdüğü gibi çocukluk deneyimi işten okula, ekonomik işgücü olmaktan öğrenciliğe, varlıklarına *kayıtsız* (indifference) kalınan önemsiz kişiliklerden aile (hatta devlet ve diğer kurumlar) içinde duygusal/psikolojik *neşehaz kaynağına* ve geleceğin yurttaşına, yetişkinliğe mutlak bağımlılıktan geniş ölçekte bağımsız kişiliğe ve özgürlüğe mi evrilmiştir? Çocukluğun okullaşması, çocuğun aleyhindeki olgulara (çocuk emeği ve işçiliği gibi) bir son vermiş midir? Dahası, okullaşma (schooling), çocuklar için her koşul altında, mutlak anlamda ve ilerisi için iyi, kesinlikle savunulabilir ve kıymeti kendinden menkul bir süreç midir? Okulda geleneksel, otoriter, gerici ve muhafazakar denilen yöntemler (disiplin, korkutma, dayak, dışlama, yıldırma, hakaret, ezber vb.) son bulmuş mudur? Okullaşmayla birlikte çocukluğun sınırlarının hep daha ileriye doğru çekilmesi iyi bir şey midir? 1

Kuşkusuz bu soruların hepsini yanıtlamak, en azından bu makalenin sınırlarını çok aşar; dahası, bu soruları yanıtlamak için çok çeşitli verilere dayanmak gerekir. Veri kaynakları o kadar çok ve çeşitlidir ki, ilk elde şunlar sayılabilir. Öncelikle, M.Ö. 4000 yıllarına tarihlenen arkeolojik Mezopotamya tabletlerinden ilkçağ filozoflarının felsefi irdeleme ve değerlendirmelerine, mitolojik öykülerden kilise kayıtlarına, oradan Ortaçağ ürünü resim ve heykellere, Erasmus, Locke ve Kant gibi filozofların çocuk yetiştirmeye ilişkin didaktik el kitaplarına değin gidilebilir. Elbette ikonografik kaynaklar, dini kitaplar, risaleler, öğütler; dini vaazların yanı sıra anılar, romanlar,

portreler, fotoğraflar, siyasi kayıtlar, teorik kitaplar (Marx'ın *Kapital*'i gibi), rakamlar ya da istatistikler, aile kayıtları (şecereleler, soy ağaçları vb.), gazete haberleri, çeşitli belgeler... Tabii bu veriler yerine göre kullanılmalıdır, çünkü bir sosyal tarih çalışmasında her verinin ancak bağlamına göre anlamı olabilir. Fakat elbette bu anlamın evrensel izleri de sürülebilir.

Kuşkusuz sorulması gereken temel bir soru var: Öncelikle neyin sosyal tarihi yazılmalıdır? Çocukların mı yoksa çocukluğun mu? İki kavram/olgu aynı şey mi yoksa farklı mıdır? Öncelik sırasının bir anlamı var mıdır? Kuşkusuz, çocuklar somut varlıklardır, oysa çocukluk soyut düşünceler bütünüdür. Tarihte somut insan varlıkları (*human beings*) olarak çocuklara ilişkin değil, soyut düşünceler bütünü olarak çocukluğa ilişkin daha çok bilgi bulmak mümkün. Yetişkinler, tek tek somut çocuklardan ziyade genel anlamda soyut bir çocukluk üzerine kalem oynamışlardır. Daha çok da "nasıl bir çocuk(luk)?" istediklerini dile getirmişlerdir. Bu nedenle çocukların somut ve olgusal tarihinden ziyade çocukluğun tarihine odaklanmak, birçok bakımdan daha kolay gibi görünebilir. Çünkü zaman içinde özel noktalar açısından belli sosyal gruplar arasında egemen olan çocukluğa ilişkin fikirleri bir araya getirmeyi mümkün kılan öğüt (nasihat) kitapları, roman ve portre gibi bir yığın sosyal, edebi ve görsel malzeme bulmak mümkündür. Dahası, genelde bir toplumun dünyaya bakışı içinde bir fikir olarak çocukluğun oynadığı role daha ileri düzeyde bakılabilir (Cunningham, 1995). Onur'un da belirttiği gibi, doğrudan çocukların yazıp bıraktığı malzeme çok azdır. Ancak çocuk ve çocukluk arasında kesin bir çizgi çizip birinin üzerinde yoğunlaşmak da anlamsızdır, çünkü birbiriyle doğrudan ilişkili olan iki kavram ve olgu arasında yapılacak ayırım yapay kalabilir. Çocukların kendilerinin oluşturdukları tarihsel malzeme az ama anlamlı olabilir, lakin çocuklara ilişkin yetişkinlerin ürettikleri malzeme hem çok fazla hem de çok önemlidir. Dolayısıyla bu makalede yetişkinlerin çocuklar ve çocukluk üzerine ürettikleri kayıtlar (veri, belge, düşünce vb) üzerinden çocukluğa ilişkin yapılacak bir sosyal tarih çözümlemesinin konuyu anlamada yararlı olacağı ileri sürülebilir. Makalenin ana eksenini, tek bir sorunu -çocuk(luk) nereden gelip nereye gidiyor?- temel alan açıklayıcı bir düzlemde yer alacaktır: Acaba geçmişten günümüze, yüzyıllara dayanan tarihi içinde, farklı uygarlık, kültür ve toplumlar, değişik görüş ve yaklaşımlarda, kurumsal icraatlar ve öznel/kolektif deneyimlerde çocukluğun sosyal tarihi nasıl bir açılım göstermiştir? Bu açılım, çocu(klu)ğun yararına, iyiliğine ve çıkarına mıdır? Bu evrimsel sosyal tarih analizi bize çocukluğun deneyimi konusunda iyimser mi yoksa kötümser mi olmamızı salık verecektir?

Yukarıdaki soruları yanıtlamak için bu makalede çocukluk konusunda birkaç değişken üzerinden ilerlenecektir: *Okul, çocuk işçiliği/emeği, nüfus ve sağlık, yemek kültürü, sınıfsal hat, cinsellik*. Bu değişkenler, çocuk ve çocukluk konusunda kapsayıcı olmak bakımından diğer konularda da çıkarım yapma olanağı verecek niteliktedir.

Okulun büyüyen avlusunda sıkışık kalan çocukluk, eğitim biçilen çocuklar

Çocukluğun sosyal tarihi incelemelerinde öncü kabul edilen Fransız tarihçi Philippe Ariès, ilk kez 1960'ta yazdığı ve sonra yeniden basılan ünlü kitabı *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*'de (1973-Eski Rejimde Çocuk ve Aile Hayatı), Ortaçağda olmayan çocukluk duygusunun (*sentiment de l'enfance*) ardından modern çocukluk fikrinin oluşumunda eğitimin, daha doğrusu modern anlamda sınıf (class) ve yaşa/çağa (age) dayalı okulun belirleyici olduğunu ileri sürer. Çünkü Ariès'e göre çocuk, okula gitmeye başlayarak yetişkin çevresinden, yani yetişkin hayatının sınırlama, ayıp ve günlük zorlamalarından kurtulmuş; böylece çocuğun çocukluğu okula gitmeyle tanımlanmaya başlanmıştır. Ariès'in kendi kanıt ve verilerine göre 16. yüzyıldan sonra başlattığı bu süreçte çocuk(luk) için birçok olumlu nokta tespit edilmiştir: yetişkin hayatından kopuş, bir çocukluk fikri ve dönemine olan inancın oluşması, okullaşmanın yayılması, çocukluğun süresinin uzamaya başlaması, çocuğun ekonomik işgücü olmaktan evcil (domestik) psikolojik doyum kaynağına evrilmesi vb. Dolayısıyla çocukluğun sosyal tarihi üzerine çalışan çoğu teorisyen, genelde bu eğitsel süreci birçok noktada olumlar. Bunun böyle olup olmadığı kuş uçuşu tarihsel bir çözümlemeyle irdelenebilir.

M.Ö. 4000'li yılların Eski Mezopotamya uygarlık ve toplumlarında (Sümerler, Akadlar, Babilliler vd.) elde edilen arkeolojik kil tabletlere göre okulda öğrenci olarak bulunmak, çocuk aleyhine oldukça sert uygulamalarla birlikte gerçekleşmiştir. Yazıyla birlikte okulun da (*tablet evi*) ortaya çıktığı bu dönem okulunda öğretmen kesin otorite, bilen, itaat edilmesi gereken, bilgisi sorgulanamaz bir figür olarak çocuk-öğrencinin (babasının da) üzerinde mutlak bir kontrol sahibi olmuştur. Elbette, burada öğrenciden kasıt, kız değil, erkek çocuklardır. Öğretmenler de sadece erkektir. Dahası, ancak soylu ve varlıklı ailelerin/ babaların (şehir prensi, elçi, rahip, tapınak görevlisi, asker, katip vb.) çocuklarının okuma şansına sahip olduğu bu uygarlık ve toplumlarda okul şansı bulamayan çocukların önündeki tek seçenek, zanaat sürecinde baba mesleğini öğrenmek idi. Okula gidemeyip çalışan çocuklarda yüksek bir emek sömürüsü söz konusuydu. Okulda (elbette evde de) katı disiplinin başlıca araçları (korkutma, dayak, hakaret, azar, eleştiri vb), çocuk üzerinde son derece caydırıcıydı. Sıradan hatalar (ödevlerin özenli yapılmaması, okula geç gelmek, kılık-kiyafet bozukluğu vb) bile dayakla cezalandırılırdı. Bu okul cezalarına, evde baba tarafından verilen cezalar da eklenirdi. Okulda verilen cezalar, günümüz için inanılmazdı: Ayakları telle bağlama, iki ay okulu terk etmeme vb. Öğrencilerin bu tür cezalara tepkileri de olurdu: Sinir ve can sıkıntısından ezilen, kırılan, tırmalanan, yarım bırakılan, alıştırma yerine gereksiz şekillerle doldurulan okul tabletleri (defterler yani)... Sınav, yani ezber dayalı bilgi aktarımı, o dönemde, tıpkı bugün gibi öğrenci-çocukların korkulu rüyasıydı. Sözlü sınavlarda sorulan pratik hayata ilişkin sorularla (Sümerce, Akadça ve Babilce kelimelerin gizli anlamları, tüm şarkı türleri, bir koronun nasıl yönetileceği, kuyumculuk ve gümüş

işçiliğiyle ilgili mesleki terimler, hisselerin ve tarlaların dağıtımı, çeşitli müzik aletlerinin kullanılması vb.) öğrenci son derece katı bir şekilde sınılandı. Çocuk yanlış yanıtlar verdiğinde ise hakaret dolu sözlere muhatap kalır, örneğin yaşlı eşeğe benzetilirdi. Buna rağmen okul eğitiminin gelecekte parlak bir mesleki hayat sağlayacağı konusunda öğrencilerde kesin bir inanç da mevcut olmuştur (Erkanal, 1997; Başaranbilek, 1994).

Eski Mezopotamya'ya az-çok benzer bir tabloyu Antikite dönemi toplumlarında, yani site devletlerinde de (Sparta, Girit, Atina, Roma vd.) görüyoruz. Örneğin, savaşçı bir kültürü yeniden üreten, köleliğe dayalı, politik haklardan yoksun geniş bir köylü kitlesinin olduğu Spartalılarda (Isparta) eğitim, sadece sportif ve askeri nitelikteydi ve Atinalıların aksine devlet tarafından yürütülürdü. Amaç, cesur, güçlü, yasaya itaatkar, siteye adanmış askerler yetiştirmektir. Bu nedenle çocuklar çok sert bir savaş eğitiminden geçirilirdi. Yedi yaşından 20 yaşına değin gençlik kamplarında site devletinin eğitimcileri nezaretinde jimnastik, avcılık, askeri talim gibi etkinlikler içinde çocuklar katı bir disiplinle rejime boyun eğdirilirdi. Kolektif değerlere tabilik, esastı. Çocuk, doğumundan itibaren devlete aitti. Çocuğun yaşayıp yaşamayacağına ya da öldürülüp öldürülmemesi gerektiğine resmi bir karar verirdi. Zayıf bedenli ya da hasta doğanların yaşama şansı pek olmazdı. Kız çocukları da erkek çocukları gibi benzer eğitimden geçirilirdi (Gal, 1969; Mutluay, 2007).

Antik dönemin diğer önemli bir site devleti olan Atina'da da çocuğa yönelik oldukça katı uygulamalar (istenmeyen, hastalıklı, zayıf doğan çocukların terk edilmesi; dayak, babanın çocuk üzerindeki mutlak otoritesi vb.) söz konusu olmuştur. Fakat köleci sisteme dayalı bu ilkel katılımcı demokraside varlıklı ve soylu ailelerin çocuklarının özel eğitim alma şansı da olmuştur. Varsıl çocuklar, yürümeyi öğrendiğinde ve söylenenleri anlamaya başladığında bakım ve eğitimleri için adına *paidagagos* (pedagog, çocuk eğitimcisi) denen eğitimcilere teslim edilirdi. Pedagoglar, ya yaşlı kölelerden ya da ekonomik gücünü kaybeden kültürlü ailelerden veya ailenin sadık köleleri arasından seçilirdi. Temel metinleri ezber, eğitimde esastı. Ezberin yanı sıra kırbaça dövme, sopa gibi aletlerle cezalandırma yaygındı. Elbette Atinalılarda da çocuk eğitimi, sadece erkekler içindi. Kız çocukları ancak ve ancak bir parça okuma-yazma öğrenme şansına sahiplerdi; onu da ya annelerinden ya da dadılarından öğrenmek şartıyla. Onlar için beklenen görev, yakın gelecekte bir eş olmanın gereklerini (yemek pişirmeyi, örgü örmeyi vb. öğrenmek) kısa sürede bellekti. Kızların erkeklere bağımlılığı öğrenmeleri, esastı. Kızlar için evlilik, çocukluğun bittiği anlamına geliyordu. Tıpkı Sparta gibi Atinalılarda da sportif eğitimle askeri eğitim birbirine karıştırdı (Başaranbilek, 1994; Mutluay, 2007). Roma'da ise, az-çok Sparta'ya benzeyen sahneler bulmak olasıdır. Yurttaşlık ve askerliğin erdem derecesinde kutsandığı, bireyin devlete itaati, yasaya sadakatinin esas olduğu Roma'da çocuklar büyük ölçüde ataeril bir ailede hayata gözlerini açarlardı. Babanın

egemenliğinin aile üzerinde kayıtsız-şartsız olduğu bu toplumda, hem erkek hem de kız çocukları evlenip aileden ayrılıncaya değin babanın tartışmasız otoritesine tabi olurlardı. Kadının, elbette kız çocuklarının da ilk görevi, erkeğe tabi olmak, olabildiğince geleneklere dayalı bir yaşam sürmektir. Erkek çocuk, gelecekte babanın konumunu alacağı için kız çocuklara göre daha özenli bakılır ve yetiştirilirdi. Erkek çocukları önemli siyasi, askeri ve sosyal görevler için, kız çocukları ise ileride iyi bir eş ve anne olmak için eğitilirdi. Çocuklara ilk eğitim, yani askeri ve dinsel eğitim ailede verilir. Evde verilen eğitim ya da terbiye kurallarından amaç, içeride babaya, dışarıda devlete olan itaati sağlamaktır. İlkokulda karma eğitimin gerçekleştirildiği bu toplumda yine diğer toplumlarda olduğu gibi ezber ve dayak teknikleri yoğun olarak kullanılırdı (Gal, 1969; Mutluay, 2007).

Antik dönemin çocuk eğitiminde görülen bu son derece geleneksel, ataerkil ve çocuk açısından zorlu hayat koşulları içinde çocuğun yetişkin değerlerine göre sosyalleşmesi sürecinde istenilen biçimlerde şekillendirilmesi ve çoğu zaman olumsuz yöntemlerle (dayak, korku, disiplin, ezber vb.) terbiye edilmesine dayalı anlayışı, Ortaçağ Avrupa'sında da bulmak mümkündür. Ortaçağ Avrupa'sında gerek kilise gerekse halk katında egemen çocuk(luk) anlayışı, büyük ölçüde günahkar ve mistik bir kavrayışa dayanıyordu. Kilisenin oluşturduğu olumsuz çocuk imgesi, çocuğu ilk günahın (*the original sin*) ürünü olarak görüyor, bu günahkar çocuğu hor görüyor ve bu günahkarlıktan kurtulmanın yolunu ise kendi içinde kendine göre oluşturduğu bir arınma yönetiminde (*infant baptism*) buluyordu. Kiliseye göre çocuk, yetişkinliğin ve olgunluğun karşısında dindarlığı, dindar olmayı engellediği için olumsuzdur. Her ne kadar kilise, tüm halk katmanlarında olduğu gibi, çocuk sahibi olmayı olumlasa da, çocukluk dönemini, çocukların önünde erdemli davranışı engellediği için olumsuzlamıştır (Shahar, 1983). Örneğin, ünlü Hıristiyan ilahiyatçı Augustine, çocukluğu akıl ve anlamanın hala uykuda olduğu bir çağ olarak görmüş, günahkar olarak doğan çocuğu yöneten dürtüleri (usandırıcı ısrar, kıskançlık, kızgınlık, saldırganlık vb.) eleştirmiştir. İyi ve masum çocuk imgesini tümenden reddeden Augustine, çocuğun ruhunun değil, bedeninin zayıflığının masum olduğunu ileri sürmüştür (Shahar, 1992). Bu dönemde çocuğa atfedilen çeşitli niteliklerin, bazı dini ya da mistik/doğaüstü terimlerle değerlendirildiği görülmüştür. "Emekleme döneminde pis bir hayvanı simgelediği düşünülen çocuğun, tüm kötülüklerin anası olan şeytani anımsattığı kabul edilmiştir. Püritenlerin kilisenin ideolojisi çerçevesinde erdemli davranış olarak tanımladıkları dindar yetişkin eylemleri açısından çocuğun bir an evvel büyümesi, günahahtan kurtuluşu sağlayacağı düşünülen bilinç edinimi nedeniyle onaylanmış; çocuğun Tanrı'dan gelen bilgisinin ışığında sınanmada başarısız olduğu için yetişkin dünyasında yer alamayacağı görüşü paylaşılmıştır" (İnal, 2007b). Püritenlere göre ilk günahın kirli yığınları olarak doğan çocuklar, "genç nankörler" di (Heywood, 2003). Kilisenin resmileştirdiği bu mistik/ilahi çocukluk görüşü, çocuğu olumsuzlayarak değersizleştirmiştir. Bu dini bakış

açısının toplumsal planda da bir karşılığı vardı. Buna göre çocuklar, Ortaçağda yaşlılarla aynı kefeye konulmuş, toplumun sosyal açıdan güçsüz ve ekonomik bakımdan değersiz üyeleri olarak görülmüştür. Çocuğun yaşlılar gibi hem herhangi bir ekonomik işlevi yetişkinler gibi/kadar yerine getirememesi hem de üremeye katkıda bulunamaması, çocukluğun önemli kılınmasını engellemiştir (Shahar, 1997). Kuşkusuz, çocukların hem dini hem de toplumsal kerte de olumsuzlanması ve değersizleştirilmesinde asıl belirleyici etken, dönemin demografik (nüfus) koşulları olmuştur. Çocuklara gösterilen kayıtsızlıkta, bakımlarının aksatılmasında, dönemin doğum ve ölüm oranları belirleyici olmuştur. Bırakın Ortaçağı (kabaca 5. ve 16. yüzyıllar arası), 18. yüzyılda bile ortalama yaşam süresi 23 yıldır. Kadınlar, hemen her yıl hamile kalıyor ve ortalama on beş-yirmi çocuk doğuruyorlardı. Bu çocukların altı ya da yedisi ancak hayatta kalabiliyor ve ancak bu şekilde soyun devamı sağlanabiliyordu. Bakımsızlık, salgın hastalıklar, savaşlar nedeniyle ölen çocukların durumu doğal karşılanıyordu. Bu nedenle dönemin genel havası içinde çocuklardan öncelikle beklenen, bir an evvel büyüüp yetişkin yaşamına girip çalışmaya başlamalarıydı. Çalışma yaşamının yanı sıra çocuklardan on iki yaşında bile orduya katılıp savaşmaları bekleniyordu (Bumin, 1983).

Gerek kilisenin olumsuz bakışı gerekse demografik nedenler ve savaş gibi dönemin genel havası nedeniyle çocukların yaygın ve kitlesel bir okul eğitimi Ortaçağda gerçekleşmemiştir. Ariès'in (Ariès, 1973) ifade ettiği gibi, Ortaçağda hiçbir eğitim anlayışı yoktu; klasik Antikite döneminin eğitim anlayışı (*paedia*) unutulmuştu. Klasik anlamda, yaşlara dayalı, karma ve rasyonel bir okul kavrayışı ve gerçekliği mevcut değildi. Disiplinli ve düzenli eğitim, yani dini eğitim, sadece manastırlarda veriliyordu. Çocukların yetiştirildiği ve eğitildiği manastırlar sayesinde çocuklar kilisenin bakımını elde edebiliyorlardı (Heywood, 2003). Halk yani geniş köylü kitlelerinin çocuklarının enformel eğitimleri, bütünüyle geleneksel usta-çırak kalıpları altında, iş başında, günlük hayatın koşturması içinde gerçekleşiyordu. Zaten dönemin ekonomik sıkıntıları, teknolojik gerilik, koyu taassup, baskıcı cemaat havası gibi etkenler çocukluğun okullu kılınmasını engelliyordu. Fakat bu tablo Ortaçağın sonlarında, yani erken modern dönemlerle birlikte değişmeye başladı. Coğrafi keşifler, Avrupa'nın zenginleşmeye başlaması, kapitalizmin iyice filizlenmesi, kırdan kente geçiş ve yoğun göç, Reform ve Rönesans hareketleri, ardından Aydınlanma felsefesi gibi etkenler, çocuk açısından eğitim alanında büyük dönüşümler yaşanmasına neden olmuştur. Erken modern dönemlerden başlayarak, okullarıyla çocuğun evde ve diğer ortamlarda en iyi nasıl yetiştirilebileceğine ilişkin çok sayıda kitap yazılmaya başlanmıştır. Özellikle 17. yüzyılda çocukla ilgili yetişkin tutum ve davranışlarının değişmesinde John Locke'un yazdığı *Some Thoughts Concerning Education* (1693-Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler) adlı kitap ile 18. yüzyılda J.-J. Rousseau'nun kaleme aldığı *Emile* (18. yy) adlı eserler önemli roller oynamıştır. Locke (Locke, 2003), günahkar çocuk anlayışını reddederek çocukların iyi

yetiştirilmesinin, yani eğitimle elde edilecek deneyimin önemli olacağını belirterek doğalcı bir konumda yer almıştır. Locke, çocukla ilgili yazdığı bu didaktik çalışmasında birçok konuda (sağlık, eğitim, alışkanlık, giyim vb) çocuk için/lehine düşünceler ileri sürerek çocukluk konusunda yetişkinlerin, kilisenin edilgin konumunun aksine, etkin bir tutum alabileceklerini, inisiyatif sahibi olabileceklerini belirtmiştir. Locke, kitabının sonunda, çocukların "bembeyaz bir kağıt" (*tabula rasa*) ya da "balmumu" olarak istenilen şeklin verilecek varlıklar olduklarını yazmış ve "sevgili yavruları için kaygılanan ve çocuklarının eğitiminde tamamen eskiden kalma alışkanlıklara güvenmektense kendi sağduyularına danışacak kadar cüretkar" olan anne-babalara ya da yetişkinlere iyi çocuk eğitimi için çağrıda bulunmuştur (Locke, 2003). Daha sonra Kant ise, *Réflexions sur l'éducation*'da (Kant, 1966), eğitimde disiplin, ahlak, din, kültür ve özgürlüğün önemine dikkat çekerek çocuğun fizik, pratik ve moral yönden eğitiminde değer aşılamasının önemine dikkat çekmiştir.

Locke gibi Rousseau da *Emile* (Rousseau, 2000) adlı ütopyacı pedagojik yapıtında, Kilisenin Ortaçağdaki mistik anlayışına karşı doğal çocuk yetiştirmeden yana tavrı almıştır. Ona göre çocuk, en iyi doğada ve doğal biçimde yetiştirilebilirdi. Ama Rousseau'ya göre yetişkin toplumu (uygarlık), önyargı, otorite ve zorunluluklarıyla çocuğun iyi yetişmesini ve potansiyellerini kullanmasını engellemektedir. Locke ve Rousseau gibi erken modern dönem filozoflarının yazdığı didaktik eserlerde anne-babalar iyi çocuk yetiştirmede inisiyatif almaya, çocuklarına ilgi-özen göstermeye davet edilmişlerdir. Aslında dönemin genel havası içinde gerek ailenin iç işleyişi gerekse de çocuk yetiştirme konusunda ortaya çıkan yeni tutumlar, eğilimler, değerler ve alışkanlıklar, büyük ölçüde burjuvazinin bir sınıf olarak kendini sosyal düzeyde kurması ve yeniden üretmesinin domestik görünümüdür. Gerek ev içinde gerekse ev dışı alanlarda aile üyeleri arasında ortaya çıkan yeni işbölümü açısından kadının (anne) çocukları açısından değişen konumunun irdelenmesi önemlidir. Bu irdelemeyi Boos-Nünning şöyle yapar:

"Burjuva toplumunda, başlangıçta sadece, işçi ve zanaatkar aileleriyle karşıtlığı içinde görülen burjuva ailelerde, para kazanmak için yapılan işten ayrı bir yaşam alanı gelişti. Evde ve bahçede yerine getirmek zorunda olduğu birçok görevden kurtulan kadın, kendini çocuklarının eğitimine, ya ev işlerinin çekip çevrilmesine adadı ya da bu konuda denetim işini üstlendi. Evin dışında, para kazanmak için çalışan baba, bir eğitmen olarak giderek daha geri plana düştü. Burjuva kadını için-maddi koşulların imkan vermesi kaydıyla-çocuklarının bedensel ve ruhsal sağlığı en önemli, çoğu zaman da tek görev haline geldi. Bu aile tipi ve bu yaşam tarzı, burjuva toplumunun 19. yüzyıldaki yükselişiyle birlikte, öteki sosyal kademeler için de bir örnek oluşturdu, ancak koşulların uygun olmamasından dolayı çiftçi, zanaatkar ve işçi aileleri için ulaşılmaz bir şey olarak kaldı. Çalışmayan, yani çalışmak zorunda olmayan ve tek endişesi, evin idaresi ve

çocuklar olan kadınsa, tartışılmaz bir örnek oluşturuyordu. Burjuva ana-babaların benimsedikleri pedagojik örnek, çocuklarının sıkı bir disiplin ortamında eğitim ve öğrenim görmesiydi" (Boos-Nünning, 1990).

Bu amaçla burjuva, özellikle orta sınıf aileler, gelişen modern bilgi, teknik ve değerler çerçevesinde çocuklarına rasyonel bir eğitim, ahlaki bir terbiye ve sınıfsal bilince haiz bir dünya tasarımı vermeye başladılar. Ancak, orta ve üst sınıfların çocukları, yetişkin hayatının zorlukları, yükleri ve ayıpları dışında okullaşmanın nimetlerinden kendi çağlarına uygun bir şekilde yararlanırlarken alt sınıfların çocuklarının eğitsel durumu tam anlamıyla perişan bir vaziyet gösteriyordu. Engels'in İngiltere'de çocuk işçiliği bağlamında eğitime ilişkin yazdıkları, durumun proleter sınıf kökenli çocukları açısından ne derece kötü olduğunu açık-seçik gösterir:

"İngiltere'de eğitim araçları nüfusa oranla her türlü ölçünün ötesinde sınırlıdır. İşçi sınıfına hizmet veren az sayıda okul ancak bir azınlığa yetmektedir; üstelik hepsi kötüdür. Öğretmenler, artık işi bitmiş işçiler ve bu iş için elverişsiz benzeri kişilerdir; öğretmenliğe yalnızca para kazanmak için girmektedirler; çoğunca, zorunlu temel bilgiden, öğretmenin çok gereksindiği ahlaksal disiplinden yoksundurlar; tüm kamu gözetiminden azadedirler... Okula devam zorunluluğu yoktur. Fabrikalarda, göreceğimiz gibi, yalnızca görünüşte böyle bir zorunluluk vardır, o kadar. 1843 eğitim dönemi için bakanlık bu görünüşte varolan devam zorunluluğunu, gerçek bir devam zorunluluğuna dönüştürmek isteyince, işçi sınıfı devam zorunluluğunu açıkça desteklediği halde, sanayi burjuvazisi bütün gücüyle buna karşı çıkmıştır. Ayrıca, bir yığın çocuk hafta boyunca fabrikalarda ve evlerde çalışmaktadır; bu nedenle de okula devam edemezler. Gündüz çalışan çocukların devam etmesi amacıyla düşünülen gece okullarına ya hiç gidilmemektedir, ya da gitmek, bir yarar sağlamamaktadır. Günde on iki saat kendini kullanıp tüketen genç işçinin bir de gece saat sekizden ona kadar bu gece okuluna gitmesini istemek, çok fazla şey istemektir. Bunu başarmaya çalışanlar da Çocukların Çalıştırılması Hakkında Komisyonun raporuna göre, genelde ders dinlerken uyuyakalmaktadırlar" (Engels, 1997).

Engels, emekçilerin (çocuklarının) çok azının yazabildiğini, dönemin genel havası içinde elde ettiği belgelere ve ettiği tanıklıklara dayanarak ileri sürer. Bu genel görünüm, 20. yüzyılda kitlesele, parasız ve demokratik eğitim tüm katmanlara ulus-devletler tarafından yaygınlaştırılarak en azından Batılı ülkelerde değiştirilir. Fakat Batı dışı ülkelerde, az gelişmiş ya da gelişmekte olan toplumlarda çocukların okullaştırılması sorunu günümüzde hala önemini korumaktadır. Batılı ülkelerde çocukluğun artık çıraklık/işçilik yerine öğrencilik ya da okula gitmeyle tanımlanması, çocukluğun orta öğretimin son yıllarına değin uzatılması, çocuk eğitimi alanında çok yol alınmasına rağmen sorunlar bitmez. Çocukların okullarda son derece bireyci bir eğitime tabi tutulmaları, yetişkinlerin ürettikleri ideolojik değerler içinde toplumsallaştırılmaları, çeşitli şekillerde

araçsallaştırılmaları gibi sorunlar sürer gider. 20. yüzyılda yazılan birçok kitap veya makalede kapitalist nitelikli eğitimin çocuklar üzerinde yarattığı tahribat vurgulanır.

Çocuk açısından eğitim konusunda tarihin yazılı ilkçağlarından günümüze yapılan bu kısa değerlendirmeden bazı genel sonuçlar çıkarmak mümkün. *İlk olarak*, geçmişten günümüze, ilkel topluluktan gelişmiş topluma, gelenekselden postmodern dönemlere değin çocukların eğitiminde hala yetişkin otoritesinin eğitimde mutlak bilen olarak konumlanmaya devam ettiğini görüyoruz. Çeşitli geleneksel inanç ve değerlerden modern bilgi ve becerilere değin bir dolu malzeme çocuklar tarafından tek taraflı olarak alınması gereken mutlak iyi, gerekli ve işe yarar/pragmatik şeyler olarak görülmektedir. Bu da çocukların gerek eğitim gerekse toplumsal yaşamlarında itaatkar kul, edilgin yurttaş, tüketici müşteri ve popüler alıcı gibi tali/tabi konumlarını aşıp etkinleşmelerini, kendi hayatlarında söz sahibi olmalarını, katılımcı bir kimlik/kişilik geliştirerek kendi hayatlarını özgürce kurmalarını engellemeye devam etmektedir. *İkinci olarak*, ilk değerlendirmeden kaynaklı olarak, çocuk, eğitimde hala edilgen bir özne olma konumunu sürdürmektedir ki, buna göre çocukluk çağı, günümüzde bile her bakımdan bir yetersizlikler çağı olarak değerlendirilmeye devam edilmektedir. Atinalılarda çocuğun gideceği okulu babası seçerdi, çocuk yasal anlamda babasının (velisinin) vesayeti altında bir mal gibi görülürdü; bugün de neredeyse öyle. Çocuğun hangi okula gideceği, hangi alanda öğrenim göreceği, hangi alanda uzmanlaşacağı, ne kadar eğitim alacağı, günümüz (post)modern toplumlarında ciddi bir yetişkin planlaması, tasarımı ya da projelendirmesi olarak görülmektedir. Ev dışı hayatın tek otoritesi olan baba, çocuğunun eğitimini kendi sosyal statüsünün bir devamı olarak algılayıp ona göre değerlendirmeler yapmaktadır. Anneler ise, özellikle mesleki açıdan üst(ün) bir noktaya gelmişlerse (kariyer sahibi kadınlar), kendi hayatlarının ne ölçüde ve nitelikte projelendirmişlerse, çocuklarının hayatlarını da o ölçüde projelendirmektedirler. Yoksul ebeveynler ise, eğitimi (okula gitme), çocuklarının sınıfsal kurtuluşu için hala tek kapı olarak görmektedir; hemen her ebeveyn, çocuğunu okula, ama kaliteli bir okula göndermeye can atmaktadır. Eğitim (okul), sınıfsal kurtuluşun (sosyal merdivende yukarıya doğru çıkma) tek aracı olarak görülünce, çocuk için eğitim kendi içinde değerli olan insani bir faaliyet olmaktan çıkıp hızla bir kurtuluş aracına dönüşmektedir. *Üçüncü olarak*, ikinci değerlendirmeye bağlı olarak, geçmişte olduğu gibi günümüzde de çocuk, her bakımdan (eğitim, oyun, oyuncak vb) araçsallaştırılmaya devam edilmektedir. Buna göre eğitim, oyun ya da oyuncak kendi içinde çocuk açısından değerli, haz ve keyif veren, saf ve naif ilişkilere açık bir alandan ziyade yetişkin tasarım, erek ve hedefleri bakımından belirlenmektedir. Bu durumda, eğitim ya da oyun, çocuğun istediği yer, zaman ve şekiller çerçevesinde değil, yetişkin ideolojisince belirlenen, yararlı ve rasyonel olarak görülen, disipline edici olarak değerlendirilen, gelecekteki mesleki kariyer için mutlaklaştırılan meşgalelere dönüştürülmekte, adeta piyasanın isterlerine göre şekillendirilmektedir. Dolayısıyla

çocuk için eğitim, geçmişten günümüze çocuğa ve çocukluğa özgürlük avlusunu genişleten bir açılım göstermekten ziyade, çocuğu devlet, ulus, soyut idealler (dini kardeşlik, milli vatan vb) gibi yetişkinlerce oluşturulan kurumlara tabi ve kendi hayatına tali bir biçimde sürüp gitmektedir. Bu açıdan geçmişin tablet evlerinden günümüzün butik sınıflarına ya da laboratuvar okullarına değin çocuğun eğitiminde okulun mutlak bir özgürlük (*freedom*) ve özgürleşerek kurtuluş (*emancipation*) pratiği olarak işlev gördüğünü söylemek hiç mümkün değil. Eğitim, daha doğrusu kolektif bir mekan olarak okul, çocuğun sosyalleşerek toplumsal bir görev, ahlaki bir vicdan, etik bir duruş, hümanist bir kimlik kazanacağı bir kurum olmaktan ziyade, özellikle geç modern dönemlerin liberal, yakın zamanların ve günümüzün neoliberal ideolojisi çerçevesinde tam bir *homo economicus* karakter kazandığı bir kurum haline gelmiştir. Günümüzde piyasa, medya, devlet ve okul tarafından üretilen egemen çocukluk imgesinin çizdiği iyi, gerekli, işe yarar ve istenilir çocuk nitelikleri arasında yer alan özelliklerin daha çok bencil ve bireyci değerler olduğu görmemek mümkün değildir.²

İşe koşulan çocuğun sırtındaki arkaik angarya, çocuk emeğinde bitmeyen 'çağdaş' senfoni. Tarihteki ilk yazılı kayıtlara göre çocukların işçi olarak çalıştırılıp emeklerinin sömürüldüğü uygarlık ve toplumlar, eski Mezopotamya'daydı (**Başaranbilek, 1994**). Sonrasında, daha yakın zamanlara, yani Ortaçağ ve erken modern dönemlere değin bu durum değişmemiş, çocuklar öncelikle ailede, hane içinde ve dışında çeşitli alanlarda (tarla, bağ-bahçe, zanaat vb) karşılıklı ya da karşılıksız, hatta köle olarak çalıştırılmışlardır³. Heywood'un da belirttiği gibi, geçmişte bazı çocuklar dışarıda tam zamanlı çalışırlar, lakin çoğu çocuk genellikle maddi karşılık olmadan ev içinde çalışır ve yetişkinlerin daha verimli çalışabilmeleri için bebeklere bakmak gibi küçük görevler üstlenirlerdi; dolayısıyla geçmişte çocukların yaptığı çoğu iş sıradan ve niteliksiz işlerdi. Ama çocuklar, "kendi boylarına ve deneyimlerine uygun bir sürü küçük işi hallederek, yavaş yavaş işgücüne dahil olurlardı. 6 ila 7 yaşlarında tarlada veya atölyede yararlı işler yapmaya başlarlar, 10 yaşına kadar da yetenek, güç ve sabır gerektiren işlerde kullanılmazlardı. Nüfus sayımlarında bu tür işlerin kaydı bulunmamaktadır" (**Heywood, 2003**). Nüfus sayımlarında görülmeseler bile çocuklar, çok sayıda ve değişik işler yaparlardı: küçük kardeşine bakmak, su taşımak, ateş için odun getirmek, meyve, ot veya taş toplamak, kuşları kovalamak, gübre yaymak, domuz ve koyunlara bakmak... Çocuklar işe mevsimlik olarak da katılırlar, hasat zamanı iş yoğunluğu doruğa varırdı (**Heywood, 2003**).

Çocukların ev işlerine ve tarımsal işlere katılımları, hemen her kırsal toplumda (olağan) görülen bir olgu olmuştur. Kırsal toplumlarda çocuk bahçede çalışır, annesine ev işlerinde yardım eder, erkeklere işlerde eşlik eder, evcil hayvanlara bakar, atölyede zanaatkarlık yapar. Bu da göstermektedir ki, Ortaçağda ve erken modern dönemlerde kırsal bölgelerde çocuk, çalışma hayatı içinde

tıpkı yetişkinler gibi birçok işin peşinden koşturup durmuştur (Alexandre-Bidon, 1997; Ariès, 1973; Becchi, 1998). Çocuklar, kırsal bölgelerde yün eğirme, dantel ve nakış işleme, hasır örme, çivi yapma ve çeşitli metal işleri gibi çok çeşitli geleneksel işleri yapmışlar (Heywood, 2003); aile ekonomisine her aşamasında katılmış ve aile dışında bile etkin olmuşlardır. Karnını doyurma peşindeki yoksul aileler için çocuk emeği arzı kaçınılmaz olmuş; bir meslek öğrenme peşindeki çocukların emeği ucuz ve itaatkar olması nedeniyle tercih edilmiştir. Kırsal bölge çocukları, varlıklı ailelerin evlerinde hizmetçi olarak da yerlerini almışlardır (Manier, 2003). Ortaçağın ve erken modern dönemlerin kırsal toplumlarında görülen ve çocuğun emek gücü ve kaynağı olarak çalıştırılmasının yadigarı olan bir yana, hep desteklendiği ve normal görüldüğü sahneler, özellikle kapitalist sistemin yol açtığı sanayileşme dönemlerinde artarak devam etmiştir. Ancak, Ortaçağın kırsal kültür ve toplumlarında çocuk, ağırlıklı tarımsal işlerde ama daha çok aile/hane ekonomisi içinde iş görürken sanayileşmeyle birlikte fabrika, maden ve atölye tipi yoğun, tehlikeli, sağlıksız ve yetişkin tacizine/baskısına açık iş yerlerinde yeni tip işverenlerin (tüccar, sanayici vd.) adına çalışmaya başlamıştır. Böylece yüzlerce yıl sıradan, önemsiz ve değersiz görülen çocuk emeği, kapitalist sanayileşmeyle birlikte piyasada önemli bir kategoriye (çocuk işçi/emekçi) dönüşmüştür.

Kapitalist sanayileşmede ilk dönem (1750-1850), çocuk emeği ve işgücünün tarihte en yoğun, ağır ve insafsız biçimde kullanılması nedeniyle diğer dönemlerden belirgin biçimde ayrılır. Çocukların grup/topluluk merkezli manüfaktür (ev/işlik temelli) üretimden fabrika tipi kolektif/toplumsal üretime değin bu dönemde çeşitli özellikleri nedeniyle tercih edilmelerinde ortaya çıkan insanlık dışı çalışma görüntüleri, dönemin vicdanı olan sosyalist teorisyen ve araştırmacılar, liberal reformcular ve hümanistler tarafından çok sayıda incelemeye, yasal düzenlemeye ve örgütsel çalışmaya konu edilmiştir. Ama bu konuda dönemin çocuk işgücü sömürsü açısından ruhunu yakalayan başta Marx ve Engels olmak üzere bazı sosyalistler olmuştur. Bu konuda Marx'ın *Kapital*'de (Marx, 1986) kapitalist üretim biçiminin emek gücü bağlamında, özellikle kadın ve çocuk işgücü açısından insafsız işleyişini eleştirirken yazdığı satırlar önemlidir. Marx'a göre, "adaleleri zayıf, vücut gelişmesi eksik ama eklem ve organları kıvrak işçileri", yani kadın ve çocuk emeğini kullanan kapitalist için bu durum karlıdır. Marx, çocuk işçi aranırken verilen çoğu ilanının, eskiden Amerikan dergilerinde çıkan ve zenci köle aranırken verilen ilanlara benzediğini ileri sürer. Marx, çeşitli belgelere dayanarak küçük çocukların kaç paraya, hangi koşullarda ve fizik-moral yönden pis bir ortam içinde çalıştırılıp eğitimlerinden nasıl da geri kaldıklarını anlatırken, örneğin İskoçya'da fabrikatörlerin okula gitmek zorunda olan çocukları işe almamak için ellerinden geleni artlarına koymadıklarını, yasaya rağmen çocukların eğitim görme haklarının fabrikatörlerce güdükleştirildiğini, okula gitseler bile çocukların daha önceden öğrendiklerini unuttuklarını yazar (Marx, 1986). Marx'ın ortaya koyduğu bu tabloyu benzer biçimde Engels de *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*

(Engels, 1997) adlı çalışmasında çizer. Engels, yoksul işçi sınıfı çocuklarının aşırı çalıştırılmalarından ve genel koşullar nedeniyle ne derece sağlıksız olduklarını, hangi hastalıklara yakalandıklarını, nasıl da kazalar sonucu sokak ortasında ya da işbaşında öldüklerini, kaç yaşına kadar yaşayabildiklerini, eğitimden nasıl da mahrum bırakıldıklarını anlatarak bunun sorumluluğunu tümüyle işveren kapitalistlerin sırtına yükler. Engels için asıl üzücü olanı, çocuk işçiler için devlet tarafından okula devam etme hakkı ve zorunluluğu getirildiği halde bunun pek bir işe yaramaması, çocukların eğitimsiz biçimde hayatlarına devam etmeleridir (Engels, 1997). Thompson ise etkileyici çalışması *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*'nda "1780'le 1840 arasında çocuk emeğinin sömürülme yoğunluğunda muazzam bir artış olmuştur ve kaynaklardan haberdar olan her tarihçi bunu bilir. Bu durum, hem yalnızca çocukların geçebileceği kadar dar galerileri olan verimsiz küçük çaplı maden ocaklarında hem de havalandırma deliklerini çalıştırmak ve damardan çekilen kömürü "koşturmak" üzere çocukların çalıştırıldığı bazı büyük kömür madenlerinde geçerliydi. Fabrikalarda, çocuk işgücü her yıl artmıştır ve dışarı ya da "itibarsız" işlerin bazılarında çalışma saatleri artmış ve iş daha yoğun bir hale gelmiştir" (Thompson, 2004) diyerek durumun vahametini ortaya koyar. Çocuk emeğinin yeni bir olgu olmadığını, 1780'lerden önce de çocuk emeğinin tarımsal ve endüstriyel ekonominin ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri süren Thompson, bu durumun çocuklar okul tarafından kurtarıncaya kadar sürdüğünü; bazı mesleklerde (tırmanan çocuklar, gemi çocukları vb.) çocukların belki ilk fabrikalardan da kötü koşullarda çalıştırıldıklarını, çocuk emeğinin en yaygın şeklinin evde ya da aile ekonomisi içinde olduğunu, bütün evlerde kız çocuklarının temizlik, yemek pişirme gibi günlük işlerde çalıştırıldıklarını, daha henüz yürümeye başlayan çocukların getir-götür ve taşıma işlerine koşulduklarını, yünlü sanayide çocuk işsizliğine yol açacağı gerekçesiyle ilk el-tezgahı "fabrikalar" a direnç gösterildiğine işaret eder. Thompson, çoğu zaman üstü-başı dökülen çocukların her türlü hava koşullarında tarla ya da çiftliklerde işe koşulduklarını belirterek uzmanlaşma ve ekonomik farklılaşmanın, fabrika dışındaki çocuklara parça başı ücretle on, on iki saat ya da daha fazla süreyle tekdüze uygulama gerektiren özel işler verilmesi sonucunu doğurduğunu anlatır ve durumun ne derece insafsız olduğunu şu cümlelerinde ortaya koyar: "Sadist gözetmenlerin öykülerini bir yana bıraksak bile, o zamanlar, çok sayıda çocuk için başlayan gün, akşam yedi ya da sekize kadar devam ediyordu ve çalışma gününün son saatlerinde, gözetmenler ellerinde kayışlarla dolaşırken ağlayan ya da ana-babaları uyanık tutmak için onları ne kadar dürtüklese de ayakta uyuyan çocukların elleri yün ayıklamaktan kan içinde kalıyordu. Su gücüne dayanan fabrikalarda işlerin "yoğun olduğu" dönemlerde on dört, on altı saatlik gündüz ve gece çalışmaları olağandı" (Thompson, 2004). Bu yoğun çalışmaya bir de baskı ve dayak ekleniyordu. Yetişkin işçiler, daha hızlı çalışmaları için çocuk işçileri kırbaçlamaktan ve yumruklamaktan çekinmiyorlardı (Heywood, 2003). Ama bu bile çocukların çalıştırılmalarının önüne geçemiyordu. Thompson'a göre çocukların kazançları aile gelirinin

kaçınılmaz bir parçasıydı ve anne-babalar, çocuklarının kazandıklarına gereksinim duymakla kalmayıp onların çalışmalarını da istiyor ve normal karşılıyorlardı (Thompson, 2004). Hatta çocuklar, "aile bütçesine katkıda bulunmak ve yetişkinlerin dünyasına katılmak için genellikle işe başlamaya istekliydiler. Çalışma yerlerini oyun alanına çevirmekte ve etraflarındaki yetişkinlerin amaçlarını altüst etmekte az da olsa başarılıydılar" (Heywood, 2003). 18. ve 19. yüzyıllarda birçok bölgedeki resmi yönetici, sanayileşmeyi yürekten destekliyordu, çünkü sanayinin, sefalet içindeki kadın ve çocuklar için güvenilir iş imkanları anlamına geldiğine inanıyorlardı (Heywood, 2003).

Fakat bu ebeveyn onaylaması ve teşvikine, işadamlarının iştahına ve ortaya çıkan zor koşullara karşı 19. yüzyılda başlayan reformist hareketler toplumsal vicdani, hümanist duyarlılığı ve çocuk-merkezli eğilimi de beraberinde getirmiştir. Özellikle sağlık konusunda duyarlı bir vicdani hareketin, yani halk sağlığı hareketinin ortaya çıkması, konu açısından son derece önemlidir. Doktorlar ve diğer gözlemciler, atölyelerdeki sağlıksız koşullara (toz, zehirli duman, nem, yüksek sıcaklık vb.) dikkat çekmişlerdir. Doktorlara göre çocuklar birçok hastalık (tifüs, verem, göz hastalıkları vd.) karşısında savunmasızdı; üstelik iş kazaları da söz konusuydu (Heywood, 2003). Ama bir de çocukların sağlıksız koşullarda çalışmaları, stratejik açıdan da ilgi çekmişti. Heywood'un belirttiği gibi, 19. yüzyılın başlarında, çalışan çocukların sağlıksız büyümeleri sonucu ülke savunmasının sekteye uğrayacağı korkusu belirmişti. Gerek Fransa gerekse İngiltere'de çocuk işçilerin çalışma koşullarından rahatsız olan doktorlar, çocukların yakalandıkları hastalıklar, sağlık durumları vb. üzerine daha fazla dikkat çekmeye başlamışlardı. Aslında dönemin hümanist ve yenilikçileri, çocukların çalışmalarına değil, fazla çalıştırılmalarına karşı çıkmışlardı. Çocukların sanayide çalıştırılmalarının sağlıksız olduğunu kanıtlayacak istatistiksel veri elde etmek de hiç kolay değildi. Fabrika sistemini savunanlara göre, çocukların bozulan sağlığı, çalışma koşullarından ziyade, onların ailelerinin fakirliğinden ileri geliyordu (Heywood, 2003).

Heywood, çocuk emeğine karşı takınılan düşmanca tutumun nispeten yeni bir olgu olduğunu, erken modern dönem boyunca ailelerin çocuklarına sürekli iş aradıklarını, yetkililerin de çocuk ve gençlerin fazla çalıştırılmalarından ziyade onların tembelleikleri ve aylaklıklarından dolayı endişe duyduklarını yazar. Ama Heywood, buna karşın, Amerika ve Avrupa'da çocuk emeği yasaları ve zorunlu eğitimin, çocukların anne-babalarına bağlı hale gelmelerini ve bir dereceye kadar büyüklerin dünyasından korunmalarını sağladığını da belirtir (Heywood, 2003). Sonuçta, tüm ülkelerdeki yenilikçiler, çocuk emeğinin kullanılmasına engel olmak için devlet müdahalesine başvurmuşlar, reformcular insancıl amaçlarla harekete geçmişlerdir. Yetişkin işçiler de, çalışma süresinin 10 saate indirilmesi mücadelesinin bir parçası olarak çocukların daha kısa süre çalıştırılması için başkaldırmışlardır. Devletler bu süreçte yavaş yavaş fabrika yasalarını

yaygınlaştırıp denetim sistemlerini sıkılaştırmışlardır. Böylece 19. yüzyılın ortalarında çıkarılan çocuk emeği yasalarıyla, özellikle çok küçük yaştaki çocukların çalıştırılmalarının önüne geçilmeye, hiç olmazsa konu düzenlemeye çalışılmış; bütün bu yasalarla, çalışma saatlerinin yaşa göre belirlenmesi, gece işinin yasaklanması, atölyelerde temizlik ölçülerine uyulması ve işe alınmak için asgari bir eğitimin zorunlu olması amaçlanmıştı. Fakat zorunlu eğitimin 13 yaşına kadar olan çocukları bağlayıcılığı, çocukların atölyelerden uzaklaştırılmalarında çocuk emeği yasalarından daha etkili olmuştur (Heywood, 2003).

Kuşkusuz, 19. yüzyılda çocuk emeğine karşı gelişen bu tepki, sadece toplumsal düzeyde olup bitmedi. Dönemin entelektüellerinin romantik tepkisi, çocuk(luk) sanayileşmenin yol açtığı yaraları, gerçekçi olmayan ama etkileyici bir edebi dille betimledi. Romantik çocuk duyarlılığı, çocuk ve çocukluğu adeta mitleştirerek yüce bir kata yükseltti. Özellikle 19. yüzyıl romanında, Püriten günahkar ve kötümser çocuk(luk) anlayışının tersine, saf ve iyimser bir çocuk kavrayışı yoğunlukla işlendi. Hatta çocuklarda, yetişkinlerde olmayan birtakım üstün nitelikler olduğu vurgulandı. Dönemin kendi içinde ortaya çıkan sorunlardan bir kurtuluş yolu olarak işlenen *kurtarıcı çocuk* (the child savior) miti içinde yaratılan canlandırılmış çocuk karakter ya da kahramanlardan (Pinokyo) gerçek üstü yaratıklara değin bir dolu hikaye, çocukta, yetişkin yaşamının kirlerinden arınmış bir dolu erdem bulmuştur. Bu çerçevede *Huckleberry Finn*, *Oliver Twist*, *David Copperfield*, *Sans Famille*, *Heidi*, *Pollyanna* gibi çocuk kahramanlar, anlatılan hikayelerde her türlü insanlık dışı sorunun çözümünde neredeyse *evliya çocuk* (saintly child) rolünü oynayarak yetişkinlerin olumlu yönde yeniden toplumsallaşmalarını sağlamaya çalışmışlardır (Byrnes, 1995). Başka bir ifadeyle, çocuğa atfedilen çeşitli niteliklerle ilerisi için iyimser bir tablo çizilmiştir:

"Gerçekte, toplumsal hayatta girişimci, yenilikçi ve sorun çözücü kişilikleri simgeleyen bu çocuk kahramanlar, dingin bir hayat süren geleneksel kişi ve ilişkileri bir biçimde rahatsız ederek "ilerici" bir rol oynarlar. Çocukta içsel/doğal bir iyilik ve mücadele gücü gören bu romantik duyarlılık, aslında burjuvazinin bir biçimde kendi değerlerinin yüceltilmesini içeriyordu, çünkü çocuklar, tarihin birçok döneminde anti-hümanist felsefelerin kurbanları olarak görülmüş, bu durumdan da ancak burjuvazinin çeşitli projelerini (eşitlikçi ve demokratik hayat, dengeli kişilik vb.) uygulamasıyla kurtuldukları düşüncesi ortaya atılmıştır" (Inal, 2007b).

Bu romantik edebi tepkinin bir başka çeşitlemesi, ütopyacı sosyalistlerce ortaya konulmuştur. 19. yüzyılın ütopyacı sosyalistleri gerek çizdikleri soyut toplum tasavvurlarında gerekse de birkaç dönümlük araziyle sınırlı topraklarında ortaya koydukları toplum tasarımları içinde çocuklar için de bir 'cennet' kurmuşlar, geleceğin eşitlikçi ve adil düzenini yaratmada çocukluğu anti-kapitalist bir kolektif düzen içinde yeniden inşa etmeye çalışmışlardır.

Ama tüm liberal (okul gibi), dini (cemaat hayatı) ya da sosyalist (kolektif çiftlik) çözümlere rağmen çocuk emeği ve işçiliği 19. yüzyılda olduğu gibi 20. yüzyılda, hatta günümüzde de tüm hızıyla sürüp gitmiş, gitmektedir.

Uluslararası Çalışma Örgütü ILO tarafından yapılan son tahminlere göre 5-14 yaş arasında çalışan çocuk sayısı tüm dünyada yaklaşık 250 milyondur. Çocukların 120 milyonu tam gün çalışmaktadır. Bu çocukların %61'i Asya, %32'si Afrika, %7'si de Latin Amerika ülkelerinde çalışmaktadır. Çocukların oransal olarak en fazla çalıştığı kıta, Afrika'dır (%41'i). Sadece az gelişmiş değil, gelişmiş ülkelerde de çocuk işçi görmek mümkün. Örneğin, AB üyesi İtalya'da 14 yaşından küçük çalışan çocuk sayısı 300-500 bin arasındadır (Sezener, 2006). Az gelişmiş ülkelerdeki bu çocukların %70'i (171 milyon) madenler, kimyasal maddeler ve haşere ilaçlarının kullanıldığı tarım işleri ya da tehlikeli makinelerin kullanıldığı işler gibi tehlikeli durum ve koşullarda çalışmaktadırlar. Yine bu çocukların yaklaşık 73 milyonu 10 yaşın altındadır. ILO, çalışan çocukların maruz kaldıkları hastalıkları şöyle betimlemektedir:

"Fiziksel açıdan yeterince gelişmemiş olmaları çalışan çocukları işle ilgili hastalıklara ve zararları yetişkinlere göre daha fazla maruz bırakmaktadır. Ayrıca çocuklar, yaptıkları işlerin ve çalıştıkları yerlerin içerdiği riskler konusunda daha bilgisiz olabilirler. Çalışan çocukların maruz kaldıkları sağlıkla ilgili olumsuzluklar arasında çeşitli maddelerin vücuda batması/saplanması, kırıklar, kimi organların kaybedilmesi, yanıklar ve cilt hastalıkları, görme ve işitme bozuklukları, solunum ve sindirim yolları rahatsızlıkları, tarlalar veya fabrikalardaki aşırı sıcaklık nedeniyle ateş ve baş ağrısı yer almaktadır. Çalışan çocukların üçte ikisi tarım sektöründedir. İş nedeniyle ortaya çıkan yaralanma, rahatsızlık ve hastalık gibi olumsuzlukların sayısı açısından tarım sektörü açık ara ile en başta gelmesine karşın, salt yaralanma alındığında en yüksek oranlara inşaat ve madencilik sektörlerinde rastlanmaktadır. İnşaat işlerinde çalışan her dört erkek çocuktan biri ve her üç kız çocuktan biri işle ilgili kaza ve hastalıklara maruz kalmaktadır" (UNICEF, 2006b).

ILO'nun daha önce yayımladığı çeşitli raporlara göre, tarım, imalat sanayi, sokak, ev işi ve fuhuş gibi sektörlerde çalıştırılan çocukların neredeyse tümü (%98) az gelişmiş olarak adlandırılan ülkelerde çalıştırılmaktadır. Özellikle aileleri dışındaki işverenlere bağlı olarak çalıştırılan bu çocuklar, çok çeşitli ortak sorunların ortasında yaşamaya çalışmaktadırlar: uzun çalışma saatleri, çok düşük ücretler, fiziksel ve ruhsal gelişimi için gerekli olan oyun, dinlenme ve eğitim hakkından mahrumiyet, sağlıksız ve güvenliksiz ortamda çalışma zorunluluğu, çalışma esnasında doğan hatalarda dayak ve azarla cezalandırılma vb (Urhan, 1998). Bu sorunlar azalacak bir yana, giderek artmakta ve az gelişmiş ülkelerin, örneğin Türkiye'nin "çocuk işçi cenneti" olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre Türkiye'de 7 milyon çocuk, ailesinin zoruyla herhangi bir işte çalıştırılmaktadır (Birgün, 2007). Bir de yetişkin işsizliği, kayıt dışı çocuk istihdamını daha da artırmaktadır. Buna

göre işini kaybeden yetişkinlerin yerini, maliyet hesaplarına girmeyen bir işgücü olarak çocuklar almaktadır (Milliyet, 2007). Çocuk Vakfı'nın çizdiği genel tabloya göre, 3 milyon 600 bin ailenin yoksulluk sınırında yaşadığı Türkiye'de her beş çocuktan biri çalışmakta, bunların büyük bir kesimi tarımda istihdam edilmekte ama sokakta ne kadar çocuk çalıştığı bilinmemektedir. Genel olarak Türkiye'de 0-18 yaş arası nüfusun %25'i yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır (Miser, 2006). Bu haliyle Türkiye, bundan altı yıl önce, çocuk işçi çalıştırma konusunda Kenya, Haiti ve Bangladeş gibi çok yoksul ülkelerin ardından dünyada dördüncü sırayı almıştır (Radikal, 14 Mayıs 2001). Türkiye'de çalışan çocukların yarıya yakını (1,5 milyon) hiç okula gitmiyor, çalışmak zorunda kalan 3 milyonun üzerindeki çocuktan ise sadece 238 bini sigortalıdır (Birgün, 18 Temmuz 2004).

Çalışan çocukların iş dönüşü ya da sonrası oturdukları okul sıralarındaki görüntüleri, onların birçok sorun yaşadıklarını göstermektedir. Uykusuz, yorgun, bitkin ve mutsuz görüntüler sergileyen çocuklar, ayrıca çok ciddi psikolojik travmalar da yaşamaktadırlar. Çocukların ders başarısı çoğunlukla düşük; hemen her gün okula ev ödevlerini yapmadan geliyorlar (Radikal, 18 Aralık 2006; Evrensel, 18 Aralık 2006). Bir başka örnek ise Hindistan ve Pakistan gibi ülkelerden. Bu ülkelerde elde dikiş atarak futbol topu üreten bazı fabrikalarda çalışan ve yaşları 5 ile 15 arasında değişen çocuklarda rastlanan başlıca rahatsızlıklar, görme bozuklukları, çalışma biçimlerinden kaynaklanan fiziksel rahatsızlıklar ve çalışma ortamından ötürü oluşan akciğer hastalıklarıdır (Odabaşı, 2006).

Çocuk emeğine karşı gelişen çok çeşitli sivil hareketlerin dışında birçok marka ve satış mağazasının, ürettiği ve sattığı ürünlerde çocuk emeği kullan(ıl)madığını deklare etmesi, sorunu çözmeye yetmiyor. Günümüzde kapitalist ilişkilerin küreselleşmesi yoğunlaştıkça artan yoksulluk ve yoksunluk, bölgesel savaşlar, fuhuş ve pornografi piyasası, daha fazla çocuğun işçileşmesine neden olmaktadır. Ekonomide kayıt dışı yapılanma da çocuk işçi sayısını artırmaktadır. Çocuk emeğinden çok çeşitli nedenlerle -çocukların ucuz ve itaatkar olması, yüksek ücret talep edecek bilinç ve güçten mahrum olmaları vb- yararlanma konusunda hiç tereddüt etmeyen atölye, işletme, fabrika ve işverenler, her türlü yasal ve sivil engelin üstesinden gelme konusunda son derece başarılılar. Buna karşı sendikalar, çocuk emeği konusunda inatçı bir tavırla dünyanın her yerinde konunun takipçisi olmaya devam ediyorlar. Fakat tüm bunlara rağmen çocukların çeşitli emek gücü ve işçi kaynağı olarak kullanılmalarnın önüne geçme konusunda hemen her çevre, devletlerin yasal yaptırımlarına umut bağlamış durumdadır. Yasal yaptırımların yetmediği noktalarda özellikle ulusal ya da uluslararası kuruluşlarının başlattığı proje ve kampanyalarla çocuklar iş alanlarından koparılıp eğitim mekanlarına kazandırılmaya çalışılmaktadır.⁴ Ancak, Türkiye gibi hızla kapitalistleşen ülkelerde yetişkin işsizliği oranları arttıkça, çocuklar aileleri tarafından bir beka ya da hayatta kalma stratejisi olarak hemen sokağa kayıt dışı informal işler (mendil, simit,

kalem gibi ürünler satmak; tartıcılık ve ayakkabı boyacılığı yapmak; çöp toplamak vb.) ve tarım alanına ırgatlık ve atölye ya da esnafın yanına çıraklık yapmaları için verilmektedir. Böylece özellikle okul saatleri dışında ya da tatil dönemlerinde çeşitli iş ve yaşam alanlarında birdenbire çocuk çalışan sayısı patlamaktadır.

Çocukların çalışan kişi olarak en çok göze çarptığı Türkiye gibi azgelişmiş kapitalist ülkelerde sokak, cadde, park ve meydanlarda gözlenen "sokakta çalışan çocuk olgusu"na değinen birçok çalışmanın vurguladığı noktaların başında, sokakta çalışmanın bir de çocuklar açısından yarattığı tehlikeler gelmektedir: "Sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklar sorunu, yalnızca çok sayıda çocuğun yasadışı çalışması, toplumsal çerçevenin ve toplum kurumlarının dışında kalmaları nedeniyle değil, yaptıkları işlerin ve sokakta bulunma koşullarının çoğu zaman ihmal, istismar ve sömürüye dayalı olması nedeniyle değerlendirilmesi gereken karmaşık bir sorundur. Çocuklar, toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel nedenlerle çalıştırılmakta ya da sokağa mecbur kılınmaktadır" (Altıntaş, 2003). Altıntaş'a göre çocukların sokakta çalış(tırıl)malarının nedenleri, kentsel yoksulluk, aile istismarı (terk eden, ihmal ve istismar eden aile) ve kentleşme-göç hareketleridir (Altıntaş, 2003). Bu dört yapısal neden ortadan kaldırılmadığı sürece, devletlerin yasal yaptırımları, sendikaların ısrarlı takipleri, sivil toplum kuruluşları ve uluslar arası örgütlerin proje ve kampanyaları, çocukların emeğinden yararlanma sorununu çözemeyecektir.

Nüfusça kırılan çocuklar, sağlıklı geçirilen çocukluk hayatı

Yukarıda, ilk uygarlıklarda, yani eski Mezopotamya toplumları ile Antikite döneminde sağlıklı, zayıf ve kusurlu/eksik organlı doğan çocukların nasıl da ebeveynleri, daha doğrusu babaları tarafından ölüme terk edildikleri aktarılmıştı. Kuşkusuz, bu gayri insani tutum sonraki dönemlerde, özellikle modern çağlarda büyük ölçüde bir çocuk suçu ve ihmali olarak görülüp hem yasaklanmış hem de ayıplanmıştır; ne var ki bu tutum ve tavır, çocuğun, doğumunun hemen sonrasında değil ama ileriki yıllarında birçok bakımdan ihmal edilmesinin önüne geçememiştir. Çocukların demografik açıdan nüfus bileşimi içinde nasıl görüldükleri ve konumlandıkları, büyük ölçüde onların sağlık durumunu da derinden etkilemiştir; ya da sağlıkları ile ilgili durum demografik açıdan etkili olmuştur. Bu bakımdan, nüfus ve sağlık değişkenleri ya da parametreleri, çocu(klu)ğun sosyal tarihi içinde çok önemlidir.

Erken Ortaçağın ilk yüzyıllarında, evliliğin ereği olduğu ve etkili doğum kontrol yöntem ve araçlarının çok az olması nedeniyle doğum oranları çok yüksekti. Ancak, yazılı kaynakların kitliği ya da azlığı nedeniyle bu dönemin doğurganlık ve doğum oranlarına ilişkin kesin rakamlar vermek çok zordur. Yürütülen tahminler de sadece aristokrat çevrelerin çocuklarına dair yapılabilmektedir. Yüksek doğum oranlarına karşın dönemin çocukları

açısından ölüm oranlarının çok yüksek olduğu sanılmaktadır. Bir yaşından önce ölen çocuk oranının 1000 çocuk başına 200 ile 400 arasında olduğu ileri sürülmektedir. Bu demektir ki, ortalama olarak canlı doğan her on çocuktan üçü, daha ilk yılını göremeden ölmektedir. Hemen hemen çoğu çocuk, erinlik yaşına (*la puberté*) erişmeden ölmektedir. Böylece olsa olsa, doğacak olan iki çocuktan ancak biri hayatta kalabilmektedir. Toplumun diğer gruplarında yer alan ve yaşam koşulları daha elverişli olan çocuklar bile bu durumdan kaçmamıştır. O halde, Ortaçağın ilk yüzyıllarında nesillerin yenilenmesi ve sürdürülmesi hep zor olmuştur. Çocukların ölümü, bilhassa doğum esnasında ya da doğumu izleyen saatler veya günlerde yüksektir. Çocuk ölüm oranının bu kadar yüksek olması, öncelikle hijyen (sağlık bilgisi) yokluğu, beslenme bozukluğu (*malnutrition*) ve etkili tıbbi tedavinin olmamasıyla açıklanmaktadır. Öte yandan, dönemin anlatılarına bakılırsa, beslenmeyi engelleyen şiddetli ağrılardan muzdariptir çocuklar. İskeletler üzerine yapılan incelemelere göre, çocukların son derece kötü durumda olduğunu gösteren derin lezyonlara, yaralara, kireç düşüklüğüne (*décalcification*), yetersiz beslenmeyi işaret eden sağlıklı dişlere, kısacası kötü sağlık koşullarına rastlanmaktadır. Bu insani kırım ve tıbbi imkanların yetersizliği karşısında papazlar (*clercs*, ilim adamları), çocukları ölümden koruyabilmek için etkili bir başvuru kaynağı olarak görülen Hristiyanlığın gücünü gösterme sevdasında olmuşlardır. Fakat VI. yüzyılın ikinci yarısı ve VII. yüzyılın başında, özellikle Avrupa'nın güneyinde çok ciddi bir olgu olmuştur çocuk ölüm ve hastalıkları. Buna bir de epidemi ve tarımda kıtlıklar eklenince, Ortaçağ halkları, çocuklarının erken ölümlerine işaret eden doğal dünyanın düzeninin ters gitmesi karşısında son derece etkilenmişlerdir (Alexandre-Bidon ve Lett, 1997).

Ortaçağın ikinci yarısı ve son yüzyılları da, nüfus ve sağlık açısından çocuk için iyi bilinen tablo içinde geçmiştir. Her yıl hamile kalan anneler, yüksek doğum oranları, doğumda ya da doğumdan hemen sonra gerçekleşen yüksek çocuk ölüm oranları, yaygın çocuk hastalıkları, bu hastalıklar karşısında başvurulan etkisiz geleneksel tedavi yöntemleri, dönemin tıbbının yetersiz kalışı, doğan her iki çocuktan ancak birinin hayatta kalması ve bu koşullardan son derece olumsuz etkilenen anne-babalar, dönemin genel karakteristikleri olmuştur. Bu durum karşısında anne-babalar, çocuklarının bir an evvel yetişkinliğe girmesi ve yetişkinler arasına karışmasını onaylamışlar, teşvik etmişlerdir (Ariès'e göre çocukların Ortaçağda yetişkinliğe giriş yaşı, 7'dir).

Ortaçağ öncesi, esnası ve hemen sonrasında çocuklar açısından yaşanan nüfus ve sağlık koşulları az-çok aynı şekilde devam etmiştir, ama bir farkla. Geleneksel kırsal toplumlarda çocuklar daha çok tarım kültürüne özgü koşullar içinde dingin bir biçimde yaşar ya da ölümler bu kez sanayileşmeyle birlikte kentsel koşullar içinde çok ciddi sorunlar ortasında yaşamaya başlamışlardır. Bu da demektir ki, çocuk artık nüfus ve sağlık açısından sanayi toplumunun koşulları (maden ocağı, atölye ve fabrika tipi

mekanlarda çeşitli zehirli gaz, havasızlık gibi olumsuzluklar, iş kazaları, aşırı çalışma, yetersiz beslenme, vb) altında bir hayat yaşamak zorunda kalır. Sanayileşme döneminin Avrupa'sı, yüksek doğum ve ölüm oranlarının yanı sıra sağlıksız çocuk panoramasıyla da kendini gösterir. Özellikle İngiltere, İskoçya, Almanya ve Fransa gibi ilk sanayileşmeye başlayan ülkelerde başıboş sokaklarda dolaşan, hırsızlık ve dilencilik yaptırılan; atölye, fabrika ve madenlerde saatlerce çalıştırılan çocukların sağlık(sız) durumlarını anlatan birçok yazılı kaynak söz konusudur. Örneğin, 19. yüzyıl İngiltere'sinde uydurma ilaçlarla (şurup) çocukların gerek aileleri gerekse bakıcıları ve hatta patronları tarafından nasıl da sağlıklarından edildiklerini okumak son derece etkileyicidir:

"Bu uydurma ilaçların en zararlılarından biri Godfrey's Cordial adı altında satılan afyonlu öz, başlıca afyon tentürü içeren bir şurup. Evde çalışan ve hem kendi çocuklarına hem başkalarının çocuklarına bakan kadınlar, sakın dursunlar diye ve çoğunun inandığı üzere kuvvetlendirir düşüncesiyle, çocuklara bu şuruptan veriyor. Bu ilacı çoğunlukla yeni doğmuş çocuklara veriyorlar ve bu "gönül huzuru" nun sonuçlarını bilmeksizin, çocuk ölünceye dek de vermeye devam ediyorlar. Çocuğun bünyesi afyonun etkisine ne kadar az duyarsızlaşırsa, verdikleri doz o kadar artıyor... Böyle tedavi edilen çocuklar üzerinde şurubun yarattığı etki kolaylıkla tahmin edilebilir. Soluk yüzlü, zayıf, mecalsiz çocuklardır ve genelde iki yaşını bitirmeden ölürlər. Bu cordialin kullanımı krallıktaki bütün büyük kentlerde, kasabalarda ve sanayi merkezlerinde çok yaygındır" (Engels, 1997).

Engels'in çizdiği bu tablo, yetişkin işçiler için de geçerlidir; onlar da zayıf, güçsüz yapıdadırlar, yağsız ve soluk tenli olup kas lifleri gevşektirler; yalnızca kol kasları güçlüdür, o da işte çalışmaktan dolayı. Hemen hepsi hazımsızlık çeker; bu nedenle kuruntulu, melankolik, öfkeli ve sinirlidirlər. Bu nedenle erken yaşlanıp erken ölürlər (Engels, 1997).

Engels'e göre dönemin İngiltere'sinde ölüm oranlarının çok yüksek olması, işçi sınıfındaki küçük çocuk ölümlerinin fazla olmasından ileri gelmektedir. Engels bunu şöyle açıklar: "Küçük çocuğun narin bedeni, yaşamdaki talihsizliğin olumsuz etkilerine daha az karşı durabiliyor; hem ananın hem babanın çalıştığı ya da birinin öldüğü durumlarda çocukların karşı karşıya kaldığı ihmal, hemen öcünü alıyor; alıntıldığımız son rapora göre, işçi sınıfı çocuklarının yüzde 57'sinin beş yaşına gelmeden ölmesine karşılık üst sınıflardan çocuklar arasında bu oranın yüzde 20 olmasına ve ülke genelinde beş yaşına henüz gelmemiş her sınıftan çocuklar arasında oranın yaklaşık yüzde 32 olmasında şaşılacak hiçbir şey yok" (Engels, 1997). Engels, dönemin bazı öldürücü hastalıklarının (çiçek, kızamık, kızıl ve boğmaca) çocuklar arasında dört kat daha fazla görüldüğünü, beyinde su toplanmasının üç kat, ispatmozun ise on kat daha fazla olduğunu ileri sürerken sınıfsal durum ile çocuk sağlığı arasındaki ilişkiyi ailenin günlük yaşam temelinde şöyle açıklar:

"Yoksul sınıfların bugünkü yüzüstü bırakılmışlığının ve ezilmişliğinin zorunlu sonucu olan değişik hastalıklardan ayrı olarak, küçük çocuklar arasında ölüm oranını artırmaya katkıda bulunan başka etmenler de var. Birçok ailede kadın da kocası gibi dışarıda çalışmak zorunda bulunuyor; bunun sonucu, çocuğun bütün bütün kendi halinde kalmasıdır; çocuk ya eve kapatılıyor, ya bakılması için birinin yanına veriliyor. Bu çerçevede, yüzlercesi kaza sonucu ölüyorsa, şaşmamak gerek. Hiçbir yerde, İngiltere'nin büyük kentlerinde ve kasabalarında olduğu kadar çok sayıda çocuk araba altında kalmıyor, düşerek, boğularak, yanarak ölmüyor... Böyle korkunç bir biçimde yok olan bu zavallı çocuklar toplumsal düzensizliğimizin ve bu düzensizliği koruyup sürdürmekte çıkarı olan mülk sahibi sınıfların kurbanlarıdır" (Engels, 1997).

Thompson da, yoksul emekçi ailelerin çok çocuk yapmalarındaki eğilimin açıklanmasında, anne-babaların bilinçli biçimde ek işgücü yaratmak ya da yoksulluk ödemelerinden yararlanmaktan ziyade başka etkenlerin dikkate alınmasını savunur. Ona göre, emekçi sınıflardaki doğum oranlarındaki artışta, bazı yapısal etkenlerin (geleneksel cemaat ve aile hayatının çözülüşü, savaşların etkisi, yeni kentlerde toplanılması vb.) etkisi aranmalıdır. Thompson'a göre 19. yüzyıldaki nüfus patlamasının ardında, insan çabasıyla salgın hastalıklardaki gerilemenin de etkisi olabilir:

"Başlangıçtaki nüfus artışı, uzun süre devam eden iyi hasat ve de Sanayi Devrimi'nin sonraki yıllarında değil de ilk yıllarında görülen hayat standartlarındaki iyileşmelere bağlı idi. Devrim hız kazandıkça, -yersiz yurtsuz göçmenlerin şişirdiği-hızla büyüyen şehirlerdeki aşırı kalabalık ve moral çöküntüsünün başat olduğu klasik koşullarla karşı karşıya kalmaya başladığımızda kentsel nüfusun sağlığında ciddi bir kötüleşme görülmektedir. 19. yüzyılın ilk üç ya da dört on yılında çocuk ölüm oranları, yeni endüstri kentlerinde kırsal alanlardan çok daha-kimi zaman iki katı kadar-fazlaydı" (Thompson, 2004).

19. yüzyılda çocukları kıran çok sayıda hastalık vardı: Verem, İspazmoz, ciğerlerin iltihaplanması, beden in çöküşü, kızıl, dişle ilgili sorunlar, bağırsak iltihabı, kızamık, zayıflık, çiçek hastalığı, boğmaca, ateş, astım, felç, karaciğer hastalığı... Thompson'a göre yüksek çocuk ölümlerinin ardında genel çevresel sağlık koşulları yatmaktadır:

"Çoğu zaman Sanayi Devrimi'nden yararlananlar olarak gösterilen çalışan insanların çocukları arasındaki bu yüksek çocuk ölümleri kısmen genel çevresel sağlık koşullarına bağlanabilir. Bu durumun bir nedeni, belki de küçük yaşlardan itibaren fabrikalarda çalışan kızların leğen kemiklerinin daralması ve deformasyona bağlı olarak zor doğum yapar hale gelmiş olmaları; hamileliklerinin son haftasına kadar çalışan annelerin bebeklerinin zayıf olması ve hepsinden de önemlisi uygun çocuk bakımının olmamasıdır. Anneler işlerini kaybetme korkusu nedeniyle doğumdan üç hafta sonra ya da daha erken fabrikaya

dönüyorlardı; hatta kimi Lancashire ve West Riding kasabalarında, 1840'larda bebekler, öğle tatilinde emzirilmek üzere fabrikalara taşınıyordu. Fabrikalarda belki sekiz ya da dokuz yaşından beri çalışan kız-annelerin hiçbir eğitimi yoktu; tıbbi bilgisizlik korkunç durumdaydı. Anne-babalar (kimi zaman kilisenin de teşvik ettiği) kaderci hurafelerin kurbanıydılar: Ağlayan bebeği susturmak için uyuşturucular, başlıca da afyon ruhu kullanılıyordu. Bebekler ve yeni yürümeye başlayan çocuklar, bakım için akrabaların, yaşlı kocakarıların ve çalışamayacak yaşta olan çocukların eline bırakılıyordu. Kimilerine, emmeleri için "içine süte ve suya batırılmış ekmeğin parçalarının konduğu pis emzikler" veriliyor ve iki ya da üç yaşındaki çocuklar "ağızlarında bu paçavralarla fabrikaların etrafında koşuşturken" görülüyordu" (Thompson, 2004).

Bebek ve çocuk ölüm oranlarındaki değişiklikleri tespit ederek çocukların sağlık koşullarının geliştirilmesi konusundaki çalışmalar için veri toplayan demograflara göre, erken modern dönem Avrupa'sında çocukların yaşamı son derece kırılgandı. Buna göre çocukların ancak yarısı 10'uncu yaşını görebiliyordu. "1 ila 5 yaş arasındaki çocuklar, sütten kesildikten sonra anne sütünün sağladığı kısmi bağışıklığın bir kısmını kaybettiğinden, salgın hastalıklara karşı oldukça savunmasızdılar" (Heywood, 2003). Heywood'a göre bebek ölüm oranları Batı'da ancak I. Dünya Savaşı'ndan 20-30 yıl önce düşmeye başlamıştır (Heywood, 2003). Ve o tarihten sonra Batılı ülkelerde gelişen tıp bilgisi, yeni tıbbi tekniklerin keşfi, hijyen bilgisinin yaygınlaşması, ailelerin çocuk sağlığı konusunda bilgilendirilmeleri, hemen her mahallede kurulan sağlık ocakları ve okullarda sağlıkları konusunda çocukların bilgilendirilmelerinin yanı sıra refah devleti uygulamalarıyla (sosyal güvence ya da sigorta ile sağlık hizmetlerinden parasız ya da düşük ücretle yararlanmak, anneye doğum ve emzirme izinleri vermek, ailelere çocuk parası ödemek vb.) birlikte çocuk ölüm ve hastalık oranları geçmişe göre çok hızlı biçimde düşmüştür. Fakat aynı olgu, az gelişmiş ya da geri bırakılmış ülkeler için görülmemiş ya da bu ülkelerde ulus-devletlerin, BM gibi uluslar arası kuruluşların, hayırseverlerin, iş dünyasının ve sivil toplum örgütlerinin tüm müdahalelerine karşın ciddiyetini korumuş, hala korumaktadır. Sonuçta, bugün Afrika, Asya, Ortadoğu ve Latin Amerika bölgeleri ülkelerinin çoğunda çocuk ölüm ve hastalık oranları Batılı ülkelere göre çok yüksektir. Özellikle hastalıklar açısından çocukların durumu, rakamlar dikkate alındığında tam anlamıyla trajiktir.

Günümüzde çocuk ölümlerinin %70'inden fazlası korunabilen ya da tedavi edilebilen hastalıklardan dolayıdır: Yeni doğan dönemi hastalıkları (prematürel, enfeksiyonlar, zor doğum vb:%37), zatüreye (%19), ishal (%17), sıtma (%8), kızamık (%4) ve AIDS (%3) (Yurdakök, 2007). UNICEF, hamilelerin bebeklerine HIV virüsü bulaştırmasının önlenmesinde sağlanan ilerlemelere karşın dünyada her gün 15 yaş altı 1000'den fazla çocuğun AIDS'e yakalandığını açıklamıştır. 2006'da çoğu, doğum sırasında veya doğumdan hemen sonra olmak üzere 15 yaş altı 410-660 bin çocuk AIDS'e yakalanmıştır (Radikal,

18 Ocak 2007). Bu hastalıkların ardındaki temel etken, yoksulluktur. "Yoksullar içinde çocukların görece bir ağırlığı vardır. Çünkü en az gelişmiş ülkeler, aynı zamanda çocuk nüfusunun görece fazla olduğu ülkelerdir ve gelir açısından yoksul aileler de genellikle daha fazla çocuk sahibidirler" (UNICEF, 2006a). Yoksulluk nedeniyle milyonlarca çocuk, pahalı olmayan ve aşılarla kolayca tedavi edilip önlenilecek hastalıklara karşı savunmasızdılar. Ölen bu çocukların yarısı, beslenme bozukluğundan dolayı ölmekte ve yeterli besin alamamanın nedeni de yoksulluktur. Çoğu gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere 1 milyar çocuğun yaşamı yoksulluk içinde geçmektedir (Yurdakök, 2007). 1 milyarı aşkın çocuk yetersiz beslenme, temiz içme suyu, uygun sanitasyon, sağlık hizmetleri, barınma, eğitim ve enformasyon açısından ciddi bir yoksulluk ve yoksunluk içindedir (UNICEF, 2006a). Yurdakök'ün de belirttiği gibi, yoksulluk nedeniyle milyonlarca çocuk, hiç de pahalı olmayan ilaçlar ve aşılarla kolaylıkla önlenilecek ve tedavi edilebilecek hastalıklara karşı savunmasız durumdadır. Gelişmekte olan ülkelerde her üç çocuktan biri sağlıklı barınaktan yoksundur. Her beş çocuktan biri temiz içme suyu bulamamaktadır. Her yedi çocuktan biri en temel sağlık hizmetlerine ulaşamamaktadır. 2002 yılında ölen 57 milyon insanın 10,5 milyonu beş yaşından küçük çocuklardır ve bu ölümlerin %98'inden fazlası gelişmekte olan ülkelerde olmuştur (Yurdakök, 2007). Gelişmemiş ülkeleri vuran en önemli sağlık sorunlarından biri de, yaygın-salgın hastalıklardır. Bunlardan AIDS, özellikle Afrika'dakiler olmak üzere öncelikle yoksul çocukları vurmakta ve bu süreç durmaksızın devam etmektedir. (UNICEF, 2006a) göre, dünyada her bir dakikada AIDS'le ilgili bir hastalık yüzünden 15 yaşından küçük bir çocuk ölmekte; her bir dakikada bir başka çocuk HIV virüsüne yakalanmakta; yine her bir dakikada 15 ile 24 yaş arası 4 genç HIV enfeksiyonuna maruz kalmaktadır.

20. yüzyılda çocuk sağlığının bir başka boyutu, kız çocukların geçirdikleri çeşitli bedensel ya da anatomik değişimlerdir. Neredeyse tüm dünyada koşullardan dolayı kız çocukları özellikle cinsellik açısından yeni ama zor durumlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Örneğin, bazı ülkelerde son zamanlarda kızların kiloları ortalama yüzde 13 oranında artmış, adet görme yaşı ise 12 yaşına kadar düşmüştür ki, buna karşın Çin anakarasında adet görme yaşı halihazırda çok yüksek, yani 17 yaşır (Kovel, 2005). Çocuk sağlığıyla ilgili bir başka boyut ise, çocuk evlilikleridir. "Giderek azalsa bile daha yoksul ve daha az eğitilmiş nüfus içinde halen yaygınlığını koruyan çocuk yaşta evlilikler, hiç kuşkusuz erken gebelik ve doğumları da beraberinde getirmektedir ve bu da ergenlik çağındaki kızlar arasında hastalık ve anne ölüm riskini artırmaktadır" (UNICEF, 2006b). Çocuklara yaptırılan erken evliliğin tıbbi açıdan yarattığı en önemli sorunların başında fistül denilen rahatsızlık gelmektedir. Buna göre kadının pelvisinin çok küçük, doğacak bebeğin çok büyük olması veya yanlış konumlanması sonucu, acı verici, güç duruma düşürücü ve yıkıcı sonuçlar ortaya çıkmakta; obstetrik fistül doğum sırasında çeşitli komplikasyonlar oluşmaktadır. Sonuçta, kadının vajinası ile idrar torbası, rektum veya her ikisi

arasında bir boşluk ortaya çıkmakta, böylece dışarıya idrar ya da dışkı akıntısı gelmektedir. Fistül denilen bu rahatsızlık 20. yüzyıl başlarında Batılı gelişmiş ülkelerde modern tıp sayesinde ortadan kaldırılmasına rağmen çeşitli nedenlerden (yetersiz beslenme, fiziksel gelişme yetersizliği, kültürel uygulamalar, yoksulluk, erken evlilik ve gebelik, sağlık hizmetlerinin çok yetersiz olması vb.) dolayı gelişmekte olan ülkelerde hala sürmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde 82 milyon kadar kız çocuğu, 18 yaşına gelmeden evlendirilmektedir. Tüm dünyada ise her yıl 15-19 yaşları arası 14 milyon kız ve kadın doğum yapmaktadır (UNICEF, 2006b).

Öte yandan, çalışan çocukların karşılaştıkları sağlık sorunları, başka bir boyut olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma esnasında karşılaşılan zorluk, olumsuzluk ve aksaklıklar çocuk işçileri ciddi biçimde sağlıklarından etmektedir. Sonuçta çocuklar çok çeşitli hastalıklara yakalanırlarken ciddi anatomik ya da bedensel hasarlara da uğramaktadırlar. Duyar ve Özener'in yakın zamanlarda yaptıkları konuya ilişkin bir çalışmada, Ankara'da çalışan çarık çocukların çarpık gelişen bedenlerinde çeşitli bozukluklar, yetersizlikler ve olumsuzluklar saptanmıştır. Buna göre çocukların çoğunda saptanan bedensel çarpıklıklar şöyledir: kısa boy, enine fazla gelişme, kısa bacak ve kol, az yağ miktarı, düşük kilo, yetersiz kemik gelişimi vb. (Duyar ve Özener, 2003).

Alınan onca önleme, imzalanan uluslar arası sözleşmelere ve açılan kampanyalara rağmen çocukla ilgili demografik sorunlar ve sağlıksız yaşam süreci devam etmektedir⁵. Çocuklar, özellikle az gelişmiş ülkelerdeki çocuklar, eşitsiz gelir dağılımı ve dengesiz nüfus politikaları nedeniyle birçok sorunla -yüksek doğum oranı nedeniyle kalabalık ailelerde yaşamaktan kaynaklı çoğu hizmete erişememe ve bunun sonucunda çeşitli büyüme ve yetiştirme sorunlarıyla karşılaşma- yüz yüze kalmaktadırlar.

Çocuğun gelişen sağlığı ve demografik durumu, Batılı toplumlarda gelişimin evrimsel boyutu içinde nereden gelinip nereye ulaşıldığı konusunda modernleşme ya da modern bir toplum haline gelmek bakımından çeşitli rakam ve göstergelerle ifade edilirken genellikle mutlu ve sağlıklı bir çocukluk dönemi ya da çağının ardında maddi durumlara (kişi başına yüksek ulusal gelir vb) atıfta bulunulur. Bu bir bakıma doğrudur, ama yoksul ülkelerin çoğu çeşitli kaynaklar (madenler, tarımsal zenginlikler vb.) bakımından son derece zengin olmalarına rağmen bu zenginliklerin eşit dağılımı konusunda önerilen reçeteler çoğu zaman yoksul aile ve çocukların yararına değil, zararına olmaktadır. Örneğin, BM bu reçeteleri sosyal, IMF mali, Dünya Bankası ekonomik çerçevede hazırlamakta; ulusal devletler bu reçeteleri yönetsel açıdan amansızca uygulamakta ama sonuçta Batı liberal yazınında gelişmenin tek ve alternatifsiz pozitif biçimi olarak görülen modernleşme, yoksul ülke aile ve çocukları için bir türlü gerçekleşmemektedir. Örneğin, olgunun çelişik iki yüzünü göstermek bakımından ele alındığında, Batılı ülke çocukları yüksek proteinli ürünler tüketmeden kaynaklı zehirlenme ya da çeşitli hastalıklara yakalanmayla karşı

karşıya kalırken Afrika kıtasında milyonlarca çocuk, bırakın dengeli beslenmeyi, içecek temiz su bile bulamamaktadır. Oysa örneğin BM, bu kıtada on yıllardır konu üzerinde çalışmaktadır. Sonuçta, sağlık hizmetlerinin tüm nüfusa dengeli biçimde ulaştırılmasının, tam da yoksulluk politikalarıyla ilgili olduğu göz ardı edilmekte; nihayetinde sağlık, Batılı modernleşme ve kalkınma yazını ve politikalarında hala basit ve sadece sıradan bir modernleşme olgusu olarak ele alınmaktadır. Lakin modern bilgi ve yöntemlerinin elde edilip öğrenilmesinin, yoksulluk karşıtı ve yoksulluk-yoksunluk durumlarını ortadan kaldıran radikal yöntemlere bağlı olduğu ısrarla görmezden gelinmektedir.

Çocuğun boğazında düğümlenen besinler, kültürcü yoksullaşan yemekler

Tüm dünyada çocukların beslenme konusu, çocukluk dünyasının temel sorunlarından biri olarak kendini göstermektedir. Uygarlığın ilk dönemlerinden günümüze değin çocuklar için en sağlıklı beslenme yönteminin ne olduğu her daim sorgulanmıştır. Verilen yanıt genelde hiç değişmemiştir. Bu yanıtta göre çocuklar için en ideal beslenme, doğal yiyeceklerle yapılanıdır. Örneğin, 17. yüzyılda yaşayan İngiliz filozof Locke'e göre çocukların alacağı besinler doğal ve sade olmalıdır. Locke'a göre çocuklar en azından 3-4 yaşına gelinceye değin et yememeli, karınlarını tıka-basa doyurmamalı; yemekler de sade veya az katkı olmalıdır (Locke, 2003). Locke'un yüzlerce yıl önce çocuk beslenmesine ilişkin verdiği bu öneriler günümüzde çok ayrıntılı ve bilimsel formüller eşliğinde yeniden üretilmekte ama az-gelişmiş ülke çocukları yetersiz, gelişmiş ülke çocukları ise aşırı ve dengesiz beslenme biçimlerinden dolayı birçok sorunla karşılaşmaktadırlar. Herhalde bu sorunlardan en medyatik olanı aşırı şişmanlığı bir hastalık kertesinde tanımlayan obezite olsa gerektir. Öyle ki, obezite, neredeyse tüm dünya çocuklarını tehdit eder hale gelen bir hastalık olarak sunulmaktadır artık. Aşırı kilolu olmak da, tüm dünya çocuklarının bir sorunu olarak görülmektedir. Uzmanlar da böylece, bu sorunlardan dolayı günümüz çocuklarının atalarından daha kısa yaşayan ilk nesil olacağı konusunda herkesi uyarmayı ihmal etmiyorlar. Dünya Sağlık Örgütü WHO'ya göre 2010 yılında Amerikan kıtasındaki çocukların yarısı aşırı kilolu olacaktır. Bu oran AB üyesi ülkelerde %38'e varacaktır (Radikal, 6 Mart 2006). Yine WHO'ya göre 2015'e kadar 2,3 milyar yetişkin, aşırı kilolu; 700 milyondan fazlası da obez olacaktır. Halihazırda 5 yaşın altında 20 milyon çocuk aşırı kiloludur. Aşırı şişmanlık ya da obezitenin yol açtığı çok sayıda hastalık (başta şeker hastalığı olmak üzere kalp-damar hastalıkları, hiper tansiyon, felç, kanser vd.), tüm insanlığı, elbette öncelikle çocukları tehdit etmektedir. Hareketsiz, lüks ve kolaylıklara dayalı kent yaşamı, çocukların etkin olmalarını; haliyle aldıkları besinleri yeterince yakmalarını engellemektedir. Bu açıdan örneğin, "1999'da ABD'de 400.000 yağ aldırma ameliyatı yapıldığı, kötü beslenen çocukların yüzde 80'inin yiyecek fazlası olduğu belirtilen ülkelerde yaşayan çocukların oluşturduğu belirtilmişti" (Kovel, 2005).

Obezitenin nasıl önleneceği konusunda çok çeşitli önlemler⁶ alınmakta, konu tıp çevrelerinde yoğun olarak tartışılmaktadır. Ama tüm önlemlere rağmen, başta McDonalds olmak üzere çeşitli fast food (hızlı ve fakir beslenme) markaları çeşitli yöntemlerle çocukların ilgisini çekmekte; çocuklar, fast food türü sağlıksız beslenmenin en önemli müşteri kitlesi haline getirilmektedir. Bunda kullanılan yöntemler ise akıl alır gibi değildir. Kovel'in deyişiyle, ticarete ne kadar numara varsa, hepsi çocukları cezbetmek için kullanılmaktadır: Palyaçolar, çocuk oyunları, çocuk bahçeleri, eşi görülmemiş bir reklam bütçesi vb. (Kovel, 2005). Elbette, paket halinde verilen fast food ürününün (örneğin *happy meal* menüsü) içine yerleştirilen oyuncaklar, dükkanın ışıklı panolarında renkli ve en çekici biçimde yer aldıkları görüntüyle çocukların aklını çelmektedir.

Çocukların sağlıksız beslenmelerinin bir numaralı sorumlusu olan McDonalds şirketi, 2000 yılı itibarıyla 119 ülkede bulunan 26.996 restoraniyle sermayenin küresel nüfuzunun en güzel örneğidir. "MacDonald's, eski sofralı alışkanlıklarının yerine "fat-food" alışkanlığını getirerek yeme-içmeyi bir sanayiye dönüştürme sürecine 1955'ten beri öncülük etmektedir" (Kovel, 2005). McDonalds, sıradan bir yemek/beslenme markası olmaktan ziyade, yeni ama sağlıksız bir beslenme kültürünün (*fast food*) bir simgesi, temel taşıyanı ve küresel yaygınlaştırıcıdır. Bu haliyle bu şirket/marka, fast food türü emperyal küresel nitelikli beslenme kültürünü yaygınlaştırırken yetişkinlere olduğu kadar çocuklara da sayısız zarar (obezite, dengesiz ve sağlıksız beslenme, gıda zehirlenmesi, gut hastalığı, aşırı protein yüklenme, karbon hidrat bakımından fakir yiyecek tüketmekten kaynaklanan çeşitli sağlık sorunları vb.) vermektedir. Aslında, çocukların beslenmeleri konusundaki en büyük sorun, çocukların geleneksel ama her bakımdan (vitamin, karbonhidrat, protein) zengin, sağlıklı ve katkısız, yani doğal yiyecekleri hiç görmeden, bilmeden ve tatmadan büyümeleridir. Yetişkinler için olduğu kadar çocuklar için de günümüzün egemen beslenme örüntüsü, geleneksel yiyeceklerin (besin, yemek, doğal ürün vb) hazırlık ve tüketimlerinin çok zaman aldığı, irrasyonel olduğu ve anti-modernliğe işaret ettiği gerekçesiyle reddine dayalı ultra-modern bir tutuma dayanmaktadır. Bu tutuma göre çocukların beslenmelerinde gözetilecek kurallar bellidir ve bu kurallar olmadan sağlıklı beslenmek mümkün değildir. Buna göre, *ilk olarak*, çocuklar, 'son derece bilimsel' yöntem ve tekniklerle üretilmiş ve paketlenmiş ürünleri tüketmelidirler. Bilim dışı, yani geleneksel yöntem ve tekniklerle üretilen ürünler, çocuk sağlığının bir numaralı düşmanıdır. Tüketimde ambalaj ve paketlenmenin kalitesi; ambalajın üzerinde yazılan uyarıcı bilgiler, sağlıklı beslenmenin olmazsa olmazlarıdır. *İkinci olarak*, çocukların sağlıklı bir yaşam sürmeleri isteniyorsa, besinler sadece steril ve hijyenik mekanlardan, yani süpermarket gibi yerlerden satın alınmalıdır. Buna göre, beslenme ile sağlık arasında kurulan ilişkinin dayandırıldığı alışveriş mekanı tanımının neredeyse tümünden büyük mağazalara dayandırılması, geleneksel tüketim mekanlarını tümüyle dışlamaktadır. *Üçüncü olarak*, besinler, özellikle hastalık

durumlarında, sadece ve sadece uzmanın (hekim, diyetisyen vd.) belirlediği ve önerdiği tür, doz/oran ve içerik ya da karışımlarda alınmalıdır. Bu teknik bakış açısı, beslenmeyi, doğal seyrinden hızla uzaklaştırarak çocukları, çok çeşitli yeme-içme kürlerinin ortasında bırakan formüllere dayalı bir hayatın içine itmektedir.

Bu örüntü açısından günümüzde çocukların beslenme konusu, uzmanlığa ve aşırı rasyonelliğe dayalı bir teknik konu haline indirgenmekte; çocukların hangi günlerde, haftanın kaç günü, nasıl, hangi içeriklerde ve neden beslenmeleri gerektiği "sorunu", çok büyük bir sektörün piyasası içinde kalınarak, yani paralar ödenerek çözülmeye çalışılmaktadır. Fakat çocuklar, özellikle gelişmiş ülke çocukları için beslenmede asıl sorun, yeme-içmenin giderek bir görev, katlanılması zor bir görev haline dönüştürülmesidir. Modern hayatın birçok günlük pratiğinin (ulaşım, TV izleme, alışveriş yapma, okula gitme vb) çok az bedensel hareketle ve enerji harcanarak yerine getirilmesini sağlayan kolaylıklarla-imkanlar- donatılması, alınan yüksek enerjili ya da kalorili besinlerin tüketimini zorlaştırmakta; haliyle bu da beslenmenin çocuklar için bir külfete dönüşmesine yol açmaktadır. Artan aşırı kilolu ya da obez çocuk oranlarının ardındaki neden, bu beslenme tutumudur. Bu tutumun yaygınlaşması için çocukların her türlü "numara" (çizgi film kahramanlarını temsil eden plastikten oyuncakların fast food menülerine dahil edilmesi gibi) ile sağlıksız besinleri tüketime çağrılmaları, medyanın reklam sektörüyle çok ciddi biçimde desteklenmekte; çocuklar böylece eski geleneksel tat, lezzet ve kıvamları hiç bilmeden, başka kültürlerin, daha doğrusu ABD'nin yeme(k) kültürüne koşullandırılmaktadırlar.

Varlık-yokluk ekseninde çocukluk, çocukluğun sınıf-değişkenli yapısı

Çocukluğun yüzyıllara dayanan tarihi içinde kayıt altında, eğitimde, çevrece önemsenmede, sağlık ve bakımda hep önde olan, varlıklı ve soylu sınıfların çocukları olmuştur. Örneğin, 19. yüzyıl öncesinin eğitim kuramının iki büyük reformcusu olan Locke ve Rousseau'nun her ikisi de, soylu aileden gelen çocuğu ya da çocukların eğitimi konu edinmişlerdir (Russell, 1996). Çocuk eğitimi üzerine modern öncesi dönemlerde yazılan çoğu kitap, soylu ve zengin çocukların nasıl yetiştirileceğini konu almıştır hep. Örneğin, 16. yüzyılda yayımlanan Machiavelli'nin *Prens ve Erasmus'un Bir Hıristiyan Prens Eğitimi* adlı kitaplar, Locke ve Rousseau'nun çalışmaları paralelinde değerlendirilebilir. Uzak doğu, Arap/İslam ve Türk gelenekleri içinde yazılan çoğu nasihat kitabı da, devlet iktidarının muhafazası temelinde imparator, sultan, soylu ve zengin çocuklarının nasıl iyi yetiştirileceği üzerine yoğunlaşmıştır.

Aslında düşünürlerin soylu ve zengin çocukların yaşamlarını, eğitimlerini ve geleceğini öne çıkarmaları, pratik gerçekliğin bir yansımasıydı. Eğitim açısından ele alındığında, bu durum daha iyi açıklığa kavuşur. Örneğin, din adamları sınıfı ve birkaç köy okulu ayrı tutulursa eğer,

Ortaçağda eğitimden yararlananlar büyük ölçüde, halivakti yerinde olan sosyal kategoriler, yani soylular ve burjuvalardı; halk kesimlerinin çocuklarının bu imkanı yoktu (Manier, 2003). Modern dönemlerle birlikte çoğu evde oturtulan kız çocuğu gibi, maden, fabrika ve imalathanelerde çalışan işçi sınıfı kökenli çocukların da okuma-yazmaya ihtiyaçları olmadığı düşünülüyordu. Bu yoksul çocuklar en azından başlangıçta çocukluk dışı bırakıldılar. Bu nedenle çocukluk özellikle ilk zamanlarda sınıf ayrımcılığına tabiydi (Franklin, 1993). Öte yandan, çocuklar için gerçekleşen yeniliklerden yararlanan, hep zengin ve soylu çocukları olmuştur. Erken modern dönemlerde özellikle, kapitalizmin sanayileşme, kentleşme ve rasyonelleşme/liberalleşme süreçleriyle yarattığı yeni imkanlar, zengin sınıfların çocuklarının öncelikle ve yoğunlukla yararlandığı imkanlardır. Modern dönemlerle birlikte "çocukların anne-babalarının gözlerinde bir yük ya da emek gücünden neşe kaynağı varlıklara dönüşüp özel ve ayrıcalıklı bir konum kazanmaları, öncelikle büyük kentlerde, üst ve orta sınıflarda ve özellikle de erkek çocuklar için gerçekleşir" (Inal, 2007b). Modern kentlerin ayrıcalıklı mekanlarında (ev, okul, yuva, kreş vb) korunup gözetilen "şanslı" ya da "avantajlı" çocuklar, yoksul aile çocuklarının önünde ve ötesinde yol alıp kendi sınıflarının nimetlerinden yararlanacak şekilde donatılmışlardır. 20. yüzyıl, orta ve üst sınıf kökenli çocukların ve çocukluğunun yazılan tarihleriyle doludur. Anı kitapları, biyografi ve otobiyografiler, tarih incelemeleri, hep varlıklı ve ayrıcalıklı çocukların hikayelerine ilişkin olmuştur.⁷ Öte yandan, egemen yazın ve devlet/sermaye destekli sivil toplum kuruluşlarının yoksul sınıfların çocuklarına yönelik ilgilerinde odak noktasının, hep yoksulluk ve yoksunluğun acıma ve hayırseverlik temelinde ve çerçevesinde örüldüğü görülmektedir. Çocukluklarını yaşayamayan, yaşitları gibi modernliğin en temel ya da sıradan imkan ve nimetlerinden (okul, temiz içme suyu vb) yararlanmayan çocukların çocuklukları, hep bir sorunsal temelinde ele alınmış ama bu sorunsala yaklaşımda palyatif önlemlerin ötesine geçilememiştir. 'Kardeş çocuk/öğrenci/okul, arkadaşını seç', 'sen de onlara yardım et' türünden kampanyalarla yoksul-yoksun çocukluk olgusu, hayırseverliğin geçici, acıyıp talileştirici ve ötekileştirici politikalarının basit bir aracına dönüştürülmüştür. Bu kampanyalarda sorunlu yoksul-yoksun çocukluktan kurtulmuşta çocuklar için ya geçici maddi (para, araç-gereç, giysi vb) yardımlar yapılmakta ya da TÜSIAD, ÇYDD ve ADD gibi sivil örgütler aracılığıyla sorunsal çözme yöntemi olarak sınıf atlamanın ideal aracı gibi gösterilen eğitim, daha doğrusu 'çağdaş eğitim' gösterilmektedir. Burada yoksul-yoksun çocuk için eğitim ya da okula gitmeye adeta mucizeler yaratacak kurtuluş reçetesi olarak bakılmaktadır:

"Çıkar güdüsünün kamufle edilmesi için sınıf atlattırma, sokaktan kurtarma, "çağdaş kılma", çeşitli beceri ve sanatlar için eğitime, işyerinden okula transfer etme, normalleştirme gibi amaçlara ulaşmada eğitim temel mekanizma olarak görülmekte ve kullanılmaktadır. Burada, son derece iyimser bir bakış açısıyla eğitim ve okul hayatı, tüm sorunları çözecek, çağdaşlığın kapısını

açacak, kendine güvenen ve bilinçli modern bireyi yaratacak, ülkeyi düzlüğe çıkaracak mekanizma olarak görülmektedir" (Inal, 2007a).

O halde, çocukluğun toplumsal sınıf kaynaklı sorunları, liberal iyimserliğin (kampanyacılık, projecilik, hayırseverlik vb) ötesinde bir yapıya sahiptir. Bu sorunlu yapı aşılmadan yoksul-yoksun çocukluk hayatı sürer gider.

Cinsel ayrımcılıkla örselenen çocuk dünyası, tacize uğrayan çocukluk

Çocuk, ister oğlan isterse kız olsun, her zaman yetişkin cinselliğinin hedeflerinden biri olmuştur. Eski Yunanlılarda, örneğin oğlancılığın yaygın olduğu ve yüceleştirildiği Atinalılarda aileler, erkek çocuklarını cinsel tacizden koruma endişesi içinde olmuşlardır (Mutluay, 2007). DeMause'a göre Antikçağda çocuklar ilk yıllarını cinsel bir istismar atmosferi içinde yaşamışlardır, çünkü Yunan ve Roma'da büyümek, çoğu zaman yetişkin erkekler tarafından cinsel istismar edilmeyi içerirdi (deMause, 1974'den aktaran Onur, 2005). Antikçağ boyunca çocukların, eğitimleri ve öğretmenleri tarafından da cinsel olarak istismar edilmeleri çok yaygındı. Ortaçağda Hıristiyanlar da Antikite dönemi yetişkinleri gibi çocukları cinsel amaçla kullanmaya devam etmişlerdir (Onur, 2005). Fakat 17. yüzyıldan itibaren, yani Rönesans sonrasında çocukların cinsel amaçlarla kullanılmalarına karşı gelişen hareket sonucunda oğlan ya da kız çocuklarının kendi bedenleriyle cinsel temasları ve çeşitli cinsel eğilimler (cinsel organa dokunma, masturbasyon, eşcinsellik vb.) yasaklanmış ve cezalandırılmıştır. Buna göre, örneğin manastırlarda cinsel hazlara karşı çocuklardan sürekli olarak mücadele etmeleri istenmiştir; kiliseye göre beden, mücadele edilecek ilk düşmandı. Böylece manastırlarda çocuklara, hastalık dışında banyo yapmaları yasaklanmıştı. Hatta yatakhane genç iki keşişin arasında yaşlı bir keşiş yatardı (Bumin, 1983).

Çocukları cinsel açıdan kullanan anlayıştan çocuklara her türlü cinsel davranışı yasaklayan tutuma geçişin sonucunda yeni bir çocuk cinselliği fikri belirmiştir. Victoria dönemi İngiltere'sinde çocuğun masum olduğu görüşü, çocuğun cinsellik dışı (asexual) olduğuna dayandırılmıştır. Böylece bu dönemde cinsellikten dışlanmış saf bir çocukluk görüşü oluşturulmuştur (Onur, 2005). Çocuğu cinsellik dışı bir alana atan bu modern görüşe karşı en ciddi tepki, 20. yüzyıl başlarında Freud'dan gelmiştir. Freud, teorisinin merkezine yerleştirdiği bir düşüncesiyle-çocuk, cinsel haz yetisine sahip olarak doğar-çocuk(luk) konusunda cinsel açıdan yeni bir dönem başlatmıştır. Freud, teorisinde, bebeklerle çocuklarda toplumsal cinsiyet (gender) farklarının öğrenilmesinin merkezine penisin varlığını/yokluğunu koymuştur. Freud'un özellikle oğlan çocuğu üzerinden penis merkezli görüşleri baba-anne-oğlan-kız çocuğu üzerinden kurduğu görüşlerine feministlerce şiddetli bir şekilde karşı konulmuştur. Özellikle penise aşırı vurgu yapılarak vajinanın öneminin göz ardı edilmesi, annenin dışlanarak disiplini sağlayıcı asıl figürün baba olduğunu ileri

sürülmesi, feministlerce eleştirilmiştir (Giddens, 2005). Freud'un çocuğun aoseksüel (cinsellik dışı) değerlendirmesine karşı geliştirdiği düşünceleri, 20. yüzyılda çok çeşitli biçimlerde, özellikle kapitalist piyasalar tarafından kullanılmıştır. Lolita (s)imgesi, moda dünyasının popüler kız çocukları, reklam sektörünün körpe aktörleri, Barbie türü seksi bebekler vb. çocukların daha ilk yıllarından itibaren cinsel kimliklerini piyasanın popüler seksi ikonları çerçevesinde kurmaları için pazarlanıp durmuştur. Bu durum, belli-belirsiz biçimde çocuk saflığını yetişkin cinsel kavram, tanım ve uygulamaları içinde yoğurarak çocuk ve çocukluğu sonuna değin istismar etmiştir.

Cinsellik konusunda çocukları ilgilendiren, sadece istismar değil, fakat aynı zamanda ayrımcılıktır da. Tarihte yakın zamanlara değin çocuktan bahsedildiğinde, bu hep erkek çocuk olmuştur. Locke'un üzerine didaktik kitap yazdığı çocuk(lar), erkektir (Locke, 2003). Rousseau'nun çocuk eğitimi konusunda yazdığı kitabı *Emile*'in hayali kahramanı da erkek çocuktur (Rousseau, 2000) İlk uygarlıklarda asıl önemsenen, erkek çocuğun eğitimi olmuştur. Antik dönemde kız çocukların okulda eğitimi söz konusu değildi; kız çocukları ancak evde, o da anne, dadı ya da kadın olan bir yakınından ev işlerini ve ileride nasıl iyi eş/karı olunacağını öğrenebilirlerdi. Ortaçağda aşağılanan kadın cinsi nedeniyle manastırlarda kız değil, ancak erkek çocukları eğitim alabilirlerdi.

Ortaçağ sonrası erken modern dönemlerde çocuklar için ortaya çıkan değişimler, öncelikle ve sadece erkek çocukları için gerçekleşmiştir. Franklin'in de belirttiği gibi, "gelişen burjuvazi yalnızca kendi oğullarının bu yenilikçi tarzda eğitilmesini istiyordu; çünkü böylelikle toplumdaki hızla gelişen teknolojik değişimlerle başa çıkabilirlerdi. Kızlar gelecekte yapacakları işleri evde öğreniyorlardı; dolayısıyla okulların verdiği eğitim ve öğretime ihtiyaçları yoktu" (Franklin, 1993). Burjuvazinin gelişmesiyle erkek çocuk üzerinden kurulan çeşitli ilişkiler, belirlenen hedefler, oluşturulan değerler, aslında ulus-devlet ile birlikte baba imgesinin yöneticide eril bir içerikte şekillenmesiyle siyasal bir görünüm almıştır. Yönetim ve yöneticiliği 'erkek aklı' ile özdeşleştiren modern siyasal hayat, hatta teori, daha yetiştirme ve eğitimin ilk basamaklarında kız çocuklara göre erkek çocukları kayırmıştır. 20. yüzyılın demokratikleşme dönemi, kız-erkek çocuklar arası eşitliğin karma eğitim/okul gibi ortamlarda kurulduğu eşitlikçi bir görünüm almasına rağmen cinsiyete göre toplumsallaşma örüntülerini kıramamıştır. Bu cinsler arası eşitsizlikçi ilişkilerin çocukluk dünyasında kurulması, çocukları olumsuz yetişkin yönlendirmesine sokmuştur.

Geçmişte yoğun olarak yaşanan çocuklar açısından cinsel ayrımcılık ya da cinsiyet eşitsizliği günümüzde hala sürmektedir. Günümüzde cinsiyet eşitsizliği ya da cinsel ayrımcılık daha anne karnında başlamaktadır. Örneğin, yakın dönemde yayımlanan 'Çünkü ben bir kızım' (Because I am a Girl) raporuna göre dünya genelinde her yıl 100 milyon kız çocuğu, adeta yok oluyor, yani, ya anne karnındayken ya da henüz bebekken öldürülüyor (Radikal, 16 Mayıs 2007). Tarihin her döneminde olduğu gibi

günümüzde de doğum kontrolü uygulamasının ilk kurbanları kız çocukları olmaktadır. Çin gibi sicili her bakımdan son derece karanlık ve bozuk bir ülkede devletin uyguladığı tek çocuk politikasıyla ortaya çıkan olgusal gerçek, hazin vericidir. Çinli aileler, tek çocuğun erkek olmasını arzu ermekte, doğum öncesinde bebeğin cinsiyeti kız çıktığında, anneler hemen kürtaja zorlanmaktadır. İktidarını, özellikle ailede oğlan çocuk üzerinden kurmak ve yeniden üretmek isteyen baba için neslin sürmesi, ancak erillikle mümkündür. Bu da kız çocuklarını önemsizleştirmekte ve onların yok edilmelerini meşru kılmaktadır.

Çocuklar ile cinsellik konusu bir arada ele alındığında, aslında en önemli sorun, cinsel sömürdür. Günümüzde çocukların yetişkin cinsel eğilim ve davranışlarıyla karşı karşıya kalmaları, kısaca cinsel sömürü⁸ denilen kullanılmayla karşılaşmaları, rakamlar ve sektörler itibariyle korkunçtur. Gerek UNICEF'in diğer BM destekli kuruluşların yardımıyla hazırladığı "Çocuk İstismarına Son" kampanyasının verilerine, gerekse Kovel'e göre dünyada 'çocuk ticareti' mağdurlarının sayısı yılda 1,2 milyonu bulmakta; yani belirtilen sayıda küçük kız çocuğu küresel fuhuş sektörüne girmektedir (Radikal, 14 Aralık 2006; Kovel, 2005). UNICEF, az eğitilmiş ve yoksul aile çocuklarının bu konuda daha savunmasız olduğunu, çocukların bazılarının kaçırıldığını ve çoğunun da yabancı ülkelerde iş ve eğitim vaadiyle kandırıldığını; çoğu kız olmak üzere 2 milyon çocuğun milyar dolarlık seks ticaretinde kullanıldığını belirtmektedir. Asya'da 1 milyon çocuğun fuhuş sektöründe çalıştığı sanılmaktadır. Türkiye'de de, özellikle yoksul ülkelerde olduğu gibi benzer bir tablo görülmektedir. Çocuk Hakları Koordinatörü Prof. Dr. Oğuz Polat'a göre, Türkiye'de de yoksulluğun artması, iç göç, SHÇEK ve Emniyetin yeterince etkin olamaması gibi nedenlerle çocuk fuhuşu artmaktadır (Atalay, 2006).

Çocukları cinsel yönden ilgilendiren bir başka sorun da, artık çok ciddi bir sektör ve piyasa haline gelen çocuk pornosudur. UNICEF'e göre, internette 30 ile 400 dolara alıcı bulan çocuk pornosu ve pedofili görüntülerinden oluşan piyasa 5 milyar dolarlık bir rant içermektedir. Yine UNICEF'e göre, dünyada yaklaşık 50 milyon çocuk her gün internette sörf yapmakta; her dört çocuktan biri pornografik siteler aracılığıyla bir yetişkinin cinsel teklifine maruz kalmaktadır. İnternette dünyada yaklaşık 50 bin pedofili sitesi bulunmaktadır. Bu sitelerde yayımlanan görüntüler arasında fotoğraflar, slaytlar, video filmleri ve mültimedya ürünleri yer almaktadır. Çocuk pornosu zanlıları internet üzerinden gruplar kurarak örgütlenmektedir (Sabah, 8 Kasım 2006). Son zamanlarda medya, Türkiye'de çocuk pornosuyla ilgili çeşitli suçlara karışmış kişi ve örgüt haberlerinden geçilmez hale gelmiştir (Radikal, 25 Haziran 2007; Radikal, 21 Kasım 2006; Pulgat, 2006; Radikal, 6 Aralık 2006; Radikal, 5 Aralık 2006; Radikal, 14 Kasım 2006). Bu enformasyonlardan ziyade, medyanın kendisi çocukla ilgili haberi verme biçiminden dolayı ciddi biçimde eleştirilmekte ve protesto edilmektedir. Dolayısıyla çocuk ve cinsellik konusu, günümüzde onca sosyal bilinçlenme,

çocuk hak hareketleri, yasal mevzuat ve kampanyalara rağmen olgusal olarak yetişkin hayatının hemen her alanında kritik önemini korumaktadır. Çocukların bilinçsiz ve bedensel olarak savunmasız oluşu, çocuk cinselliğinin dünya genelinde ciddi bir sektör olarak sürmesini sağlayan en önemli etkidir. Öte yandan çocuklara aile içi cinsel taciz, tecavüz ve ensest uygulamaları da söz konusu olmakta; tacize uğrayan çocuklar kaygı ve korkuları nedeniyle bu tür vakalar suçsal kerteğe ulaşır soruşturulamamaktadır.

SONUÇ

UNICEF'e göre çağımız ya da günümüzde çocuk(luk) açısından genel görüntü, en azından çocuk nüfusun daha fazla olduğu geri bırakılmış ülkeler açısından hiç de iç açıcı değildir:

“Milyonlarca çocuğun yaşamı yoksulluk, terk edilmişlik, eğitimsizlik, yetersiz beslenme, ayrımcılık, ihmal ve her gün tehlikeye açıklık gibi sorunlarla baş etme uğraşı içinde geçmektedir. Onlar için yaşam, gündelik hayatta kalma uğraşı demektir. İster kent merkezlerinde ister ücra kırsal yerleşimlerde bulunsunlar-başka bir deyişle, hastane ve okul gibi temel hizmetlerden yoksun kalacaklar, ailelerinin ve toplumlarının da koruması da olmayacağından çoğu kez sömürü ve istismar riskiyle yüz yüze geleceklerdir. Bu konumdaki çocuklar söz konusu olduğunda, büyüme, öğrenme, oyun oynama ve güvende olma çağı olan çocukluğun fiilen bir anlamı kalmamaktadır” (UNICEF, 2006a).

Nasıl kalsın ki! Günümüzde çocukluğun içinde bulunduğu yoksulluk, yoksunluk, eşitsizlik, adaletsizlik, ihmal, suistimal, sınırlama, zorlama, kısıtlama vb. türünden sorunlar, aslında çocukların geçmiştin günümüze yaşadığı dünyanın pek de değişmediğini göstermektedir. Dönem, çağ, toplum, kültür ve mekanlar değişmekte ama çocuğun çocukluğu döneminin sorunları aynı şekilde sürmektedir. Elbette, daha çok yoksul ve yoksun çocuklar açısından bu böyle olmaktadır. Bu çocukların öyküleri, medya ya da sosyal bilim incelemelerinde tek-tük, o da suçsal ya da sorunsal bir şekilde yer almakta; simgesel açıdan tek-tek kurtarılabilecek kertede değerlerinin olduğu düşünülmektedir. Oysa zengin, varlıklı, müreffeh, yüksek statülü vb. sınıflardan ailelere mensup çocukların hayatlarının geçtiği ortamın sosyal tarihi, çok çeşitli avantajlarla örüldüğü için geçmişte olduğu gibi günümüzde de daha fazla yazılmakta, temsil edilmekte, önemsenmekte ve rol modeli olarak sunulmaktadır. Oysa görünmez olan ya da kılınan (*invisible*), en temel hak olan yaşama hakkından bile yoksun olan, her türlü yetişkin sorununun (savaş, cinsel kullanma, dayak türünden şiddet, zorla çalıştırma, oyun ve oyuncaktan mahrum etme vb) ortasında bırakılan çaresiz, savunmasız ve masum yüz milyonlarca çocuğun tarihi içinde çok çeşitli hikaye, tanıklık, anlatı vardır ama bunlar ya bilinmemekte ya da anlatmaya değer görülmemektedir. Üstelik bunlar, sosyal sorunun anlamlı ama cüzi bir parçası olmanın ötesinde ilgi çekmemektedir. Bu da normal olsa gerek, zira çocuklar kendi tarihlerini

yaz(a)madıkları sürece yetişkin kaleminden çıkan yanlı, eksik, yetersiz, çarpık ve ideolojik anlatılarla karşılaşmaya devam edecekler; yetişkin sorunlarının sömürü nesnesi olmaktan kurtulamayacaklardır.

Çağımız, Batı menşeli modernleşme teorilerinin öne sürdüğü çocuk modernleşmesiyle oyalandı yıllardır: Her modernleşen toplumda çocuklar daha sağlıklı doğar, daha iyi büyür, kaliteli biçimde eğitilir, yeterli beslenir, oyuncak edinir, oyun oynar, medyada yeterince ve doğru temsil edilir, her türlü sosyal faaliyete katılır, haklarını öğrenerek yetişkinleşir. Bir de gelişme adına maddi göstergelerden de bahsedilir. Fakat bu modernleşme sürecinde çocuk başına düşen süt miktarı ne kadar artarsa artsın, çocukluk çağı ne kadar uzarsa uzasin, çocuklar kaliteli bir eğitimi ne kadar yüksek oranda alırsa alsın, çocukluğun sosyal tarihi, özellikle yakın dönemin güncel tarihi, gelişmelerden ziyade gelişmemişliklere daha fazla yer vermek zorundadır. Zira her türlü sorundan (cinsellik, savaş, etnik ayrımcılık, çalışma, kölelik, eğitimden geri kalma, yoksulluk vb) çocuklar, kendi kırılabilir yapıları, naif duyarlılıkları ve dünyaya acemice bakışları nedeniyle yetişkinlere göre çok daha fazla etkilenmektedir. Çocukların naif, kırılabilir, saf ve masum kimlik ve kişilik yapıları, yetişkinlerin başlarına ördükleri sorunları karşılayabilecek kapasite ve yetenekte değildir. O nedenle bilimin olduğu kadar siyasal yapıların (devletler, uluslar arası kuruluşlar vb) ve sosyal örgütlerin (vakıf, dernek vb.) de çocukların yararına olan her türlü hukuksal, siyasal ve kültürel yükümlülük ve sorumluluğu takip etmeleri ve hayata geçirmeleri gerekir.

Holt'un belirttiği gibi, “modern çocukluk, olağanüstü duygusal ve finansal bir yükümlülüktür. Böylesine bir sorumluluk, ailelerin çocuklarını sevmesini bir *göreve* dönüştürmektedir. Çocukları da ailelerini sevmeye görevine sahiptirler” (Holt, 2000). Bu duygusal ve finansal yükümlülük, sadece modern değil, her türlü modern-dışı (geleneksel, muhafazakar, kırsal vb) çocukluk hallerini de içermeli; aileler çocuklarını bir görevden ziyade haz, neşe ve sevgi kaynağı olarak görmeli ve çocuklardan, kendilerine yapılan ebeveyn yatırımları sonucu bir sevmeye görevi beklememelidir. Bu böyle olmalı, fakat hem refah dolu hem de yoksul-yoksun çocukluk dünyaları hiçbir şekilde kapitalist piyasaların ya da geleneksel gerici tezgahların elinde “son sömürge” (Mendel, 1992) olarak kullanılmamalıdır. Bunun için, bu makalede yapıldığı gibi, yetişkin bilim insanları ve diğer yetişkin otoritelerin çocukça bir bakış (*childish*) içinde kalarak çocukluğun dünyasına, ama öncelikle her bakımdan sömürülen dünyasına ışık tutmalıdır.

DİPNOTLAR

1 Birçok toplum ve kültürde çok aşığalarda olan çocukluk bitiş sınırı ya da yaşı, BM literatüründe 18'dir. Ama 18 yaşındaki bir kişinin çocuktan ziyade artık hem fiziksel/ biyolojik hem de hukuksal (reşit olma vb) bir genç, yani yetişkin olduğu ileri sürülebilir. BM'nin çocukluk sınırını/ yaşını bu derece yukarıda belirlemesi, çocukluğun günümüzde artık çağdaş ilişkiler içinde ne derece uzatıldığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

2 Eğitim ya da okulun özellikle liberal ve neoliberal ideolojiler çerçevesinde Sosyal Darwinist bir anlayışla öğrencileri sosyalleştirdiği söylenebilir. Osho'nun da belirttiği gibi asıl önemli sorun da burada başlar: "Ego insanlar dışında hiçbir yerde var olmaz ve ego çocuk büyüdükçe büyümeye başlar. Anne babalar, okullar, kolejler, üniversiteler, onların hepsi egonun güçlenmesine yardım ederler. Bunun basit bir nedeni vardır: İnsan yüzyıllardır hayatta kalmak için mücadele etmek zorundaydı ve sadece güçlü egoların yaşam mücadelesinde hayatta kalabileceği fikri sabitlendi, derin bir bilinçaltı koşullanması haline geldi. Hayat sadece bir hayatta kalma mücadelesine dönüşmüştür. Ve bilim adamları bunu, en uyumlu olanın hayatta kaldığı teorisi ile daha da ikna edici hale getirmişlerdir. Bu nedenle biz her çocuğun giderek daha güçlü bir ego sahibi olmasına yardım ederiz ve sorunların başladığı nokta da burasıdır" (Osho, 2006).

3 Çocuk-köle olgusu, geçmişte oldukça yaygın bir olguydu. Örneğin barbar bir kabile olan ve Roma'yı istila eden Vizigotların çok sayıda kölesi vardı ki, bunların çoğu, çeşitli açılardan çok kötü davranılan çocuklardı. Bu çocukların köle statüsü doğumla da başlayabiliyordu. Köleliğin Hıristiyanlık ile birlikte son bulduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Kilise, köle emeğinden yararlanma konusunda kendini koşullara mükemmel biçimde uyarlamıştır. Kölelik, çocuk köleliği Ortaçağda yaygın bir gerçeklik olmuştur. Din adamları, kölelik kurumunu, kutsal kaynağa başvurarak meşrulaştırmışlardır. Bazen de Hıristiyan etik, bu konuda ekonomik ve politik çıkarlarla iç içe geçmiştir. Kilisenin çocuk köleliğini onaylayan bakış açısı toplumsal düzlemde her zaman onaylanmamıştır. Son derece yoksul olan aileler, kendi çocuklarının satılması karşısında zaman zaman sıkıntılı görülmüşlerdir. Ama vakanüvisler (tarihsel olaylar yazarları), çocukların satışının, bazen ailelerin durumu için bir iyileşme olabildiğini not etmişlerdir. Ancak, çocukların satılması, terk etme gibi, ebeveynlerde her zaman bir şefkat yokluğunu göstermemektedir. Öte yandan, alıcılar da illa ki kalpsiz efendiler olmamışlardır (Alexandre-Bidon ve Lett, 1997). Ama efendiler ne kadar kalpli olsalar da çocuk köleliği, çocuk işçiliği olgusundan daha aşağı bir durumu ifade etmiştir her zaman, çünkü işçi çocuk, sadece emeğini satıp akşam evine, ailesine dönerken, köle çocuk bütün bedeni ve düşüncesiyle ve her zaman efendisine aittir. Hiçbir hakkı yoktur. Çocuk köleliğinin genellikle geçmişte, tarihin derinliğinde kaldığı sanılır. Oysa hala süren bir olgudur. Örneğin, Britanya'da köleliğin kaldırılmasının 200üncü yıldönümünde acı bir rapor açıklayan Köle Karşıtlığı Örgütü'ne göre karanlık dönem hala bitmedi, çünkü çoğu çocuk olmak üzere dünyada 12 milyon köle vardır. Bu çocuklar köle olarak pornografi alanında seks kölesi, ucuz işçi ya da asker olarak kullanılmaktadır (Radikal, 18 Ekim 2006). Çin'in başkenti Pekin'de 2008'de düzenlenecek olan olimpiyatlar için malzeme üreten çocukların köle gibi çalıştırıldığı ileri sürülmüştür. Uluslar arası Sendikalar Konfederasyonu'nun yayımladığı bir rapora göre Pekin'de 12 yaşından küçük çocuklar ağır şartlarda çalıştırılmaktadır (Cumhuriyet, 12 Haziran

2007). Çocuk köleliğin en yaygın kıta olduğu Afrika'da ise durum daha kötüdür. Örneğin, köle tacirleri Benin adlı Afrika ülkesinde ailelerinden 14 dolara aldıkları çocukları 250 dolara satmaktadırlar. Kamboçya'da ise çocuklar 12 dolar 40 sente satılmaktadır. Bu çocuklardan şanslı olanlar işçi olarak kullanılmakta, şanssız olanlar ise organları için öldürülmektedir (Alkan, 2001). Çocukların köle olarak alınıp-satıldığı, çalıştırıldığı ve angaryaya tabi tutulduğu örnekler zaman zaman Türkiye'de de medyadaki haberler sayesinde rastlamak mümkün (Karaçalı ve Engez, 2006).

4 Örneğin, konuya ilişkin olarak Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu ile Uluslar arası Çalışma Örgütü'nün (ILO) geçtiğimiz yıl 13 ilde uyguladığı 'Sokakta Çalışan Çocukların Eğitime Kazandırılması Projesi' ile sokakta çalışan 5 bin 600 çocuğun eğitime kazandırıldığı açıklandı (Radikal, 23 Haziran 2006) ama "tarımda çocuk işçiliğine karşı yürütülen çalışmada 6 bin çocuk işçiden sadece 25'i kurtarılabildi. Binlerce çocuk şu anda tarlalarda ter döküyor" denildi (Radikal, 27 Haziran 2005). IPEC Türkiye Koordinatörü Nejat Kocabay, pamuk tarlalarında çalışan 1400 çocuğun okullara yönlendirildiğini bildirdi (Birgün, 1 Mayıs 2006). Konu, uluslar arası örgütler açısından da ele alınmakta, yoksul ülkelerde çeşitli kuruluşların başlattığı projelerin yanı sıra Türkiye gibi AB kapısında birlik üyesi olmak için bekleyen ülkelere çeşitli kurulların uygulanması önerilmektedir. Bu bakımdan Türkiye, çocuk işçiliğinin önlenmesi konusunda sanki tüm umutlarını AB mevzuatına bağlamış durumdadır. Çocuk işçiliği konusunda yapılacak AB ayarı konusunda Türkiye şu kuralları uygulayacağını kabul etmiştir: "İş/egitim veya çıraklık programı çerçevesinde yapılan işlerde günde en fazla 8, haftada 40 saat; okul saatleri dışında okul döneminde yapılan işlerde bir okul gününde 2 saat ve haftada 12 saat; okulun açık olmadığı zamanlarda en az bir hafta boyunca yapılan işlerde günde 7 ve haftada 35 saat; hafif işlerde günde 7 ve haftada 35 saat; ergenlik çağındaki kişilerin çalışma süresi günde 8 ve haftada 40 saatle sınırlı olacaktır" (Köylü, 2005).

5 BM Genel Kurulu tarafından 20 Kasım 1989 tarihinde kabul edilen Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'nin sağlıkla ilgili 24. maddesi, çocukların sağlık hakkını güvenceye almaya ilişkindir. Çok ayrıntılı ve etkili bir şekilde düzenlenen bu maddeyi hatırlamakta fayda vardır: "1. Taraf Devletler, çocuğun olabilecek en iyi sağlık düzeyine kavuşma, tıbbi bakım ve rehabilitasyon hizmetlerini veren kuruluşlardan yararlanma hakkını tanırlar. Taraf Devletler, hiçbir çocuğun bu tür tıbbi bakım hizmetlerinden yararlanma hakkından yoksun bırakılmamasını güvence altına almak için çaba gösterirler. 2. Taraf Devletler, bu hakkın tam olarak uygulanmasını takip ederler ve özellikle: a) Bebek ve çocuk ölüm oranlarının düşürülmesi; b) Bütün çocuklara gerekli tıbbi yardımın ve tıbbi bakımın; temel sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine önem verilerek sağlanması; c) Temel sağlık hizmetleri çerçevesinde ve başka olanakların yanı sıra, kolayca bulunabilen tekniklerin kullanılması ve besleyici yiyecekler ve temiz içme suyu sağlanması yoluyla ve çevre kirlenmesinin tehlike ve zararlarını göz önüne alarak, hastalık ve yetersiz

beslenmeye karşı mücadele edilmesi; d) Anneye doğum öncesi ve sonrası uygun bakımın sağlanması; e) Bütün toplum kesimlerinin özellikle ana-babalar ve çocukların, çocuk sağlığı ve beslenmesi, anne sütü ile beslenmesinin yararları, toplum ve çevre sağlığı ve kazalarının önlenmesi konusunda temel bilgileri elde etmeleri ve bu bilgileri kullanmalarına yardımcı olunması; f) Koruyucu sağlık bakımlarının, ana-babaya rehberliğini, aile planlaması eğitimi ve hizmetlerinin geliştirilmesi; amaçlarıyla uygun önlemleri alırlar. 3. Taraf Devletler, çocukların sağlığı için zararlı geleneksel uygulamaların kaldırılması amacıyla uygun ve etkili her türlü önlemi alırlar. 4. Taraf Devletler, bu maddede tanınan hakkın tam olarak gerçekleştirilmesini tedricen sağlamak amacıyla uluslar arası işbirliğinin geliştirilmesi ve teşviki konusunda karşılıklı olarak söz verirler. Bu konuda gelişmekte olan ülkelerin gereksinimleri özellikle göz önünde tutulur."

6 Örneğin Çin'de obez çocuklar için müfredata zorunlu *dans* dersi konulmuştur. Beş kişiden birinin obeziteden muzdarip olduğu Çin'de çocukların da yetişkinler gibi obezleştiği ileri sürülmektedir (**Radikal**, 6 Haziran 2007).

7 Örneğin, orta ve üst sınıflar için çocuk kitapları hazırlayan, kariyerli annelere yönelik çocuk bakım ve eğitimi için bir dergi -*Çocuk Çocuk*- çıkaran Kök yayınevinin hazırladığı *Onlar da Çocuktuk...* adlı kitapta çocuklukları anlatılan ünlü kişilerin hemen hepsinin-Ediz Hun, Ferhan Şensoy, Fazıl Say, Seynan Levent vd.- ailesel temellerinin orta ve üst sınıflara dayandığı görülmektedir (Bkz. **Ural ve ark.**, 2004).

8 Günümüzde çocuklara yönelik cinsel sömürü başlıca üç biçimde gerçekleşmektedir:1) Çocuk pornosu:"Bir çocuğun gerçek veya kurgulanmış herhangi bir cinsel aktivite içinde gösterilmesi veya vücudunun belli yerlerinin cinsel amaçla gösterilmesi. Cinsel doyum, diğer cinsel istismar türlerinden farklı olarak çocukla cinsel bir aktivitede bulunmak yerine, çocuklarla ilgili materyale bakmak veya izlemekle sağlanır. Temelde iki tipi vardır:1. Baştan çıkarıcı ve çıplak görüntülerin kullanılması. 2. Çocukların cinsel ilişki içinde gösterilmesi." 2) Çocuk fuhuşu:"Çocukların fuhuş sektöründe yetişkinlere pazarlanması. Hem erkek hem de kız çocuklar fuhuşta kullanılabilir. Kurbanın cinsiyetinden bağımsız olarak, müşteriler her zaman erkektir. Olguların çoğunda kurbanlar erkek adolesan dönemdedirler. Daha küçük yaşlardaki çocuklara da rastlanır." 3) Çocuk seks turizmi:"Çocuklarla cinsel ilişkiye girmek üzere kişinin kendi ülkesinin sınırları dışına çıkması, genellikle az gelişmiş bir ülkeye seyahat etmesidir" (**Atalay**, 2006).

KAYNAKLAR

Alkan, T. "Çocuk piyasası", *Radikal*, 24 Mayıs 2001.

Altıntaş, B. (2003) *Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe...* Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar, İstanbul: İletişim.

Ariès, P. (1973) *L'enfant et la vie familiae sous l'Ancien Régime*, Paris: Éditions du Seuil.

Alexandre-Bidon, D. ve Lett, D. (1997) *Les enfants au Moyen Age*, Paris: Hachette Littératures.

Atalay, A. "Çocuk fuhuşu tırmanıyor", *Cumhuriyet*, 29 Kasım 2006.

Başaranbilek, E. (1994) "Arkeolojik Eserlerde Çocuk" içinde B. Onur. (yay. haz.) *Toplumsal Tarihte Çocuk*, Sempozyum, 23-24 Nisan 1993, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.44-54.

Becchi, E. (1998) "Le Moyen Age", in E. Becchi-D. Julia (eds.) *Histoire de l'enfance en Occident. 1. De l'Antiquité au XVIIe Siècle*, Paris:Éditions su Seuil.

Birgün, "Çocuk işçiler ülkesiyiz", 18 Temmuz 2004.

Birgün, "Pamuk tarlasında ders zili", 1 Mayıs 2006.

Birgün, "Çocuk işçi cenneti", 5 Haziran 2007.

Boos-Nünning, U. (1990) "Eğitimin Anlamı ve Amacı-Bugünün Almanya'sında Çocuk Olmak" içinde 2000'li Yılların Eşiğinde Türkiye ve Almanya'da Eğitim Politikası, VI. Türk-Alman Gazeteciler Semineri, 18-19 Haziran 1990, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara.

Bumin, K. (1983) *Batı'da Devlet ve Çocuk*, İstanbul: Alan.

Byrnes, A. (1995) *The Child. An Archetypal Symbol in Literature for Children and Adults*, New York:Peter Lang Pub., Inc.

Cumhuriyet, "Çocuklar sömürülüyor", 12 Haziran 2007.

Cunningham, H. (1995) *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, London and New York: Longman.

deMause, L. (1974) *The History of Childhood*, London: Souvenir Press'den aktaran

B. Onur, (2005). *Anılardaki Aşklar. Çocukluğun ve Gençliğin Psikoseksüel Tarihi*, İstanbul: KitapYAYINEVİ.

Engels, F. (1997) *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol yay.

Erkanal, H. (1997) "Eski Mezopotamya'da Çocuk ve Eğitimi" içinde B. Onur. (yay. haz.), *Çocuk Kültürü*, 1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları (ÇOKAUM), ss.57-70.

Evrensel, "Çalışan çocuklar travma yaşıyor", 18 Aralık 2006.

Franklin, B. (1993) "Giriş", içinde B. Franklin (der.), *Çocuk Hakları*, çev. A. Türker, İstanbul: Ayrıntı.

Gal, R. (1969) *Histoire de L'Éducation*, Paris: Presses Universitaires de France.

Giddens, A. (2005) *Sosyoloji*, yay. haz. Cemal Güzel, Ankara: Ayraç, 2. baskı.

Heywood, C. (2003) *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, çev. Esin Hoşsucu, İstanbul: KitapYAYINEVİ.

- Holt, J.** (2000) Çocukluktan Kaçış, çev. Sinem Yılcıoğlu, İstanbul: Beyaz.
- İnal, K.** (2007a) Çocuğun Örselenen Dünyası. Çocukluk ve Çocuk Eğitimi Üzerine Eleştirel Yazılar, Ankara: Sobil yay.
- İnal, K.** (2007b) Modernizm ve Çocuk. Geleneksel, Modern ve Postmodern Çocukluk İmgeleri, Ankara: Sobil.
- Kant, E.** (1966) Réflexions sur l'éducation, trans. A. Philonenko, Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- Karaçalı, F. ve Engez, S.** " 'Köle' çocuklar kurtarıldı", *Radikal*, 5 Aralık 2006.
- Kovel, J.** (2005) Doğanın Düşmanı. Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?, çev. Gürol Koca, İstanbul: Metis..
- Köylü, H.** "Çocuk işçilere Avrupa Birliği ayarı yapılacak", *Radikal*, 1 Ocak 2005.
- Locke, J.** (2003) Eğitim Üzerine Düşünceler, çev. H. Zengin, İstanbul: Morpa Kültür.
- Manier, B.** (2003) Le travail des enfants dans le monde, Paris:Éditions La Découverte.
- Marx, K.** (1986) Kapital. Kapitalist Üretim Eleştirel Tahlili, Birinci Cilt, 3. Baskı, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Mendel, G.** (1992) Son Sömürge Çocuk, çev. H. Portakal, İstanbul: Kabalıcı.
- Milliyet,** "Yetişkin işsizliği kayıtdışı çocuk istihdamı yarattı", 13 Haziran 2007.
- Miser, B.** (2006) "Türkiye onlara çocukluğunu yaşatamıyor", *Radikal*, 31 Aralık.
- Odabaşı, Y.** (2006) "Çocuk emeğini sömürmeye son!", *Radikal* İki, 23 Temmuz.
- Onur, B.** (2007) Çocuk, Tarih ve Toplum, Ankara: İmge.
- Osho.** (2006) Çocuk. Kendin Olma Özgürlüğü, çev. Sangeet, İstanbul: Ovvo.
- Postman, N.** (1995) Çocukluğun Yokoluşu, çev. K. İnal, Ankara: İmge
- Pulgat, K.** (2006) "Doktorda yüz kızartan bilgisayar!", *Radikal*, 9 Aralık.
- Radikal,** "Utaç verici derece", 14 Mayıs 2001.
- Radikal,** "Çocuğun Yeri Tarla", 27 Haziran 2005.
- Radikal,** "Yeni nesil kilo alırken kendi ömründen yiyor!", 6 Mart 2006.
- Radikal,** "5 bin 600 çocuk kurtuldu", 23 Haziran 2006.
- Radikal,** "Karanlık dönem hala bitmedi, çoğu çocuk 12 milyon köle var", 18 Ekim 2006.
- Radikal,** "Çocuk pornosunda cahillik bahane değil", 21 Kasım 2006.
- Radikal,** "Dünya küçükleri ezerek büyür mü?", 14 Aralık 2006.
- Radikal,** "150 işadımı, çocuk pornosu takip ediyor", 14 Kasım 2006.
- Radikal,** "Porno sitelerini panik sardı", 5 Aralık 2006.
- Radikal,** "Güpegündüz kız kaçıran pornocular elde", 6 Aralık 2006.
- Radikal,** "Sınıfta 'çalışan' bir çocuk var: Yorgun, uykusuz ve mutsuz...", 18 Aralık 2006.
- Radikal,** "AIDS çocuk vuruyor", 18 Ocak 2007.
- Radikal,** "Yılda 100 milyon kız kayıp!", 16 Mayıs 2007.
- Radikal,** "Çin'de obez çocuklara zorunlu dans dersi", 6 Haziran 2007.
- Radikal,** "En büyük çocuk pornosu operasyonu", 25 Haziran 2007.
- Rousseau, J.-J.** (2000) Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine, çev. M. Baştürk-Y. Kızılcım, Erzurum: Babil..
- Russell, B.** (1996) Eğitim Üzerine, çev. N. Bezel, İstanbul: Say.
- Sabah,** (2006) "Çocuk pornosu yasal boşlukta", 08 Kasım.
- Sezener, A.** (2006) "Çocuk işçiliğine kırmızı kart", *Radikal* İki, 18 Haziran.
- Shahar, S.** (1983) The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages, London:Routledge.
- Shahan, S.** (1992) Childhood in the Middle Ages, Trans. Chaya Galai, London:Routledge.
- Shahor, S.** (1997) Growing Old in the Middle Ages, London:Routledge.
- Thompson, E.P.** (2004) İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, çev. U. Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim.
- UNICEF,** (2006a) Dünya Çocuklarının Durumu. Dışlanan ve Görülmeyen, çev. UNICEF Türkiye Temsilciliği, Ankara.
- UNICEF,** (2006b) Evet Deyin. Türkiye'de Büyüme, Üç Aylık UNICEF Türkiye Bülteni, İlkbahar.
- Ural, S. ve ark.** (2004) Onlar da Çocuktuk..., Ankara:Kök.
- Urhan, B.** "Çözüm Anahtarı Çocuk", *Radikal*, 31 Ocak 1998.
- Yurdakök, M.** (2007) "Dünyada ve Ülkemizde Çocuk Sağlığı" içinde N. Ahioğlu ve N. Güney (yay. haz.), Popüler Kültür ve Çocuk, Ankara: Dipnot, ss.185-193.